

יהדות זגלמביה - הנצחה וזיכרון : אתר הזיכרון לזכר קדושי זגלמביה

”הַרְבֵּה כָּבֵד רָאִיתִי וְהַרְבֵּה עוֹד אֶרְאֶה אֵד מֵה-שְׁנַגְלָה
לְעֵינַי שֵׁם לֹא אוֹכַל לְשׁוֹב וְלָרְאוֹת: כָּל-הַמִּיּוֹלִים שְׁנַבְרָאוּ
וְשִׁיבְרָאוּ בְּכָל-הַשָּׁפוֹת כִּלְוֹן לֹא-יִצְלִיחוּ לְתַאֵר וְלוֹ מָעַט
מִמֶּה-שְׁנַגְלָה לְעֵינַי: וְאַף זֹאת אֶדַע לֹא אוֹכַל לְשַׁפֵּחַ
וְלֹא יִהְיֶה-בִּי הַכּוֹחַ לְהַבִּין:” (פרק א' 17-19)²

כתבה : נורית אבידן-סולומון

עבודה סמינריונית במסגרת לימודים לתואר שני,
בקורס דת אזרחית ודת עממית בישראל,
מכון שכטר ללימודי היהדות.
שם המרצה : פרופ' דורון בר

¹ צולם ביום הזיכרון לשואה ולגבורה, מאי 2019

² פרופ' אביגדור, שנאן, מגילת השואה, מכון שכטר למדעי היהדות, תשע"ה 2005, עמ' 31.

תוכן העניינים

הקדמה.....	עמוד 3
פרק ראשון :	
מבוא - תפישת השואה בישראל והנצחתה - תנודות ושינויים.....	עמוד 5
פרק שני :	
אתר ההנצחה לזכר קדושי זגלמביה.....	עמוד 16
פרק שלישי :	
סוכני הזיכרון ופועלם באתר הזיכרון לקדושי זגלמביה.....	עמוד 38
פרק רביעי :	
מה מספר לנו אתר הזיכרון לקדושי זגלמביה?.....	עמוד 47
סיכום.....	
ביבליוגרפיה.....	עמוד 63
נספח א' : קהילות זגלמביה, פולין.....	
עמוד 67	
נספח ב' : האנדרטה של הקהילה בנחלת יצחק.....	
עמוד 69	
נספח ג' : סדר כרונולוגי של פעילות ההנצחה של בני הקהילות בישראל.....	
עמוד 74	
נספח ד' : פעילות שוטפת של הארגון בארץ ובתפוצות.....	
עמוד 80	
נספח ה' : תמונות ממפגשים עם אנשי הקהילה.....	
עמוד 82	

הקדמה

בשנת 1988 התקיים ביער בסמוך לשוב מבוא מודיעים טקס חנוכה של אתר זיכרון מרשים לזכר קהילות זגלמביה, שמרביתן נספו בשואה. במהלך השנים סקרנה אותי הקהילה שהקימה אותו וכן הסיפור שעמד מאחורי הקמתו. במסגרת לימודי לתואר שני במכון שכטר, בקורס 'דת אזרחית ודת עממית בישראל', החלטתי לחקור אתר הנצחה זה: 'יד זכרון לקדושי זגלמביה', אתר הנצחה לזכר הקהילות היהודיות בזגלמביה, חבל ארץ בדרום פולין, ש-90% מהן נספו בשואה במהלך מלחמת העולם השנייה. מהתבוננות ראשונית באתר ניתן להבחין כי הוא בנוי מחלקים רבים. מטרתי בעבודה זו היא לתעד את שלבי הקמתו, להבין את האידיאולוגיה שעמדה מאחורי הנפשות הפועלות ולנתח את המסרים והערכים אותם ביקשו להטמיע.

כדי להבין לעומק את האידיאולוגיה שעמדה מאחורי הקמת האתר יש להבין את מיקומה של תפיסת השואה בחברה הישראלית ואת ההמחשה הפיזית שלה במרחב. הן באופן כללי וכמוכן במועד הקמת האתר. **הפרק הראשון** בעבודה מוקדש לכך. הוא מציג את מקומם של השואה ושל שורדיה בתודעה הלאומית והחברתית בישראל, מימי הקמתה ועד ימינו, וכמוכן בתקופה בה הוקם אתר הנצחה. **הפרק השני** בעבודה מציג את שלבי ההקמה של האתר, על כל מרכיביו, ואת ההיסטוריה הקהילתית שהובילה לכך. לשם כך יצרתי בשנת 2015 קשר עם מנחם ליאור ז"ל, איש מרשים ועניו, יו"ר ארגון יהדות זגלמביה בשנים 2014-2017, אשר סייע לי רבות בכתיבת העבודה. מנחם נפטר בפברואר 2017.³ מנחם ליאור ז"ל דאג לקיים במאי 2015 מפגש עם ראשי הארגון. במפגש נכחו: מנחם ליאור ז"ל ורעייתו הנקה; אברהם גרין ז"ל - נשיא של כבוד של ארגון יוצאי זגלמביה בשנים 2014-2020, והיו"ר העולמי של הארגון בשנים 1996-2014 - זוגתו בלנקה וביתו ענת.⁴ אברהם נפטר ביוני 2020. בהמשך נפגשנו מנחם ז"ל ואנוכי עם האדריכלית והפסלת ילידת ורשה, הגברת מרילה פדר, ממעצבי יד הזיכרון. מנחם ז"ל קישר ביני ובין שמשון ישיביץ, חבר ועד הארגון והאחראי מזה שנים רבות על האתר במודיעין. קיימנו סיור באתר במהלכו קיבלתי הסברים רבים. מנחם ז"ל קישר אותי טלפונית עם מר יצחק (איזי) גרינגראס ז"ל, אשר היה מיוזמי פרויקט הנצחה, סגן יו"ר הארגון וממקימי האתר.⁵ יצחק (איזי) נפטר במרץ 2017. לצורך השלמת ההבנה של ההיסטוריה הקהילתית ואיסוף מידע נוסף קראתי את כל עלוני הקהילה, המהווים אוצר היסטורי יקר אשר מתעד את התנהלות ראשי הקהילה וחבריה.⁶ **הפרק השלישי** בעבודה מתאר את חשיבותם של סוכני

³ הערך: **מנחם ליאור**, בתוך: אתר **ארגון עולמי של יוצאי זגלמביה**. עופר, אדרת, "פעיל המחותרת, שחילץ יהודי "במבצע נועז כמו בסרטים", **הארץ**, 13.12.2017.
⁴ הערך: **אברהם גרין**, בתוך: אתר **ארגון עולמי של יוצאי זגלמביה**.
הערך: **אברהם גרין**, בתוך: אתר **יד ושם**.
⁵ **בעלון זגלמביה** 46 (2020) שיצא באוקטובר 2020 הוקדשו כתבות רבות לזכרו, עמ' 5-8.
⁶ על איזי גרינגראס ז"ל: "**עתינה ללא תמורה**", **עיתון זגלמביה**, 40 (2017), עמ' 9.
⁶ **עיתון זגלמביה**, 1 (1997) - 45 (2019). ניתן לעיין בכולם: **עלון**, בתוך: אתר **ארגון עולמי של יוצאי זגלמביה**.

הזיכרון באתר ההנצחה ומתמקד בפועלם. סוכני זיכרון אלה הם ראשי הקהילה וחבריה, בני הדור הראשון שחוו את השואה על בשרם וצאצאיהם עד הדור הרביעי. לשם השלמת התמונה הכללית על פועלם של חברי הקהילה, קיימים בעבודה ארבעה נספחים: הראשון מציג סקירה היסטורית קצרה על קהילות זגלמביה, השני מציג את סיפור הקמתה של אנדרטת-המצבה של בני הקהילה בבית הקברות נחלת יצחק, השלישי מציג את הסדר הכרונולוגי של פעילות ההנצחה של בני הקהילות בישראל והרביעי מציג את הפעילות השוטפת של הארגון בארץ ובתפוצות, בדגש על חבל זגלמביה. קצרה היריעה בעבודה זו מלעסוק בפעילות הענפה והרבה של הארגון המתקיימת בזגלמביה.

הפרק הרביעי משלב את כל המידע שהוצג בשלושת הפרקים הקודמים ומנתח את האידאולוגיה שעמדה מאחורי מקימי האתר, סוכני הזיכרון שלו, וכיצד הומחשה פיזית בשטח. זאת תוך השוואה לאתרי הנצחה אחרים לזכר השואה הקיימים בארץ המדגישים את הייחודיות שלו.

בזכות העבודה זכיתי להכיר קהילה מדהימה, פעילה ומגובשת. ברצוני להודות לכולם על שהקצו לי מזמנם וסייעו לי בכתיבת העבודה. אבקש לציין במיוחד את מר מנחם ליאור ז"ל, אשר היה נכון בכל שלבי העבודה לענות לי על כל שאלה ובקשה ועל כך תודתי הרבה.

פרק ראשון :

מבוא - תפישת השואה בישראל והנצחתה - תנודות ושינויים

פרק זה הינו מבוא המהווה סקירה ממוקדת על מיקומו של נושא השואה בתודעה של החברה הישראלית, וכנגזרת מכך הגישה להנצחת השואה ואופן מימושה הפיזי של הנצחה זו. בישראל חלו תמורות רבות ביחס לנושא השואה ולאופי הנצחתה במהלך השנים.

העשורים הראשונים לכינונה של מדינת ישראל מהווים את שנות הביסוס של הישוב היהודי בארץ ומייצגים את שינוי הזהות שחל בעם היהודי. שינוי במהלכו התקיים מעבר מזהות אתנית תרבותית שבה לדת היה תפקיד משמר חשוב, לזהות לאומית יהודית מודרנית, שהתנועה הציונית והקמת מדינת ישראל הם סימני ההיכר שלה. הקמת המדינה נתפסה כהגשמת החזון הציוני, שחידש את הריבונות היהודית ההיסטורית בארץ ישראל.⁷ בשנות ביסוס אלו התחרו מספר אירועים על התודעה הציבורית: המאבק הביטחוני לעצמאות המדינה וביסוס גבולותיה, חבלי הלידה של הקמת מדינה דמוקרטית ובכללם בניית הכלכלה והמשק, העלייה ההמונית מארצות ערב, העלייה של ניצולי השואה מאירופה וקליטה של כולם במרקם חברתי ולאומי מתגבש.⁸ מחקרים רבים הוקדשו לתפקיד המקום והמרחב הגיאוגרפי שגויסו לשם גיבוש ועיצוב הזהות הלאומית: "העבר ההיסטורי של המקום" נתפס כמעניק זכויות ושימש לא אחת עוגן בהתחברות טריטוריאלית ובעיצוב התודעה הלאומית המקומית.⁹ הנוף/מקום הזיכרון המקודש הלאומי יועד לקשר בין חברי הקהילה הלאומית לגיבוריה וערכיה, כשהאלמנט המודגש הוא הקדושה, ולא הסגידה כבמקום הדתי.¹⁰ תקפותו ועוצמתו של המקום הקדוש נקבעו בעיקר לפי מספר המבקרים בו ומידת אמונתם בקדושתו; המקום הקדוש והעלייה אליו לרגל כשתי תופעות שלא יכולות להתקיים האחת ללא האחרת.¹¹ הציוניות, כיתר תנועות הלאום, העמידה את אדמת הלאום כערך מקודש, כחיבור מחודש אל 'מחוזות הזיכרון' של המסורת היהודית.¹² האידיאולוגיה הלאומית הציונית השתמשה בספרי התנ"ך, התלמוד והמשנה לביסוס האחיזה הישראלית לאומית במרחב, כשיהודי משמעו ישראלי, כחלק מהתהליך של ביסוס הנרטיב הלאומי המקומי ועל רקע המאבק הישראלי-ערבי.¹³ מעבר לעיצוב דפוסי השלטון

⁷ קובי, כהן-הטב, "בניית הזהות הלאומית בירושלים בעשור הראשון למדינת ישראל", ציון, עב: ב (תשס"ז), עמ' 192.
⁸ אניטה, שפירא, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", בתוך: אניטה שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, ספריית אופקים הוצאת עם עובד, תשנ"ח 1997, עמ' 90.

⁹ כהן-הטב (לעיל הערה 7), עמ' 189.

¹⁰ עזריהו, מבוא פולחני מדינה, עמ' 9.

זהו הקיצור לפריט המלא שלהלן: מעוז, עזריהו פולחני מדינה חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1948 – 1956, קריית שדה בוקר: המרכז למורשת בן גוריון, 1995.

¹¹ בר, בין מסורת לחידוש, עמ' 94.
זהו הקיצור לפריט המלא שלהלן: דורון, בר, "המקומות הקדושים במדינת ישראל: בין מסורת לחידוש", זמנים, 110 (2010), עמ' 92-103.

¹² שם, עמ' 66-67.

¹³ בר, יהוד מקומות קדושים, עמ' 135, 142.
זהו הקיצור לפריט המלא: דורון, בר, "בין קדושה מוסלמית ליהודית – ראשית תהליך ה"יהוד" של המקומות הקדושים המוסלמיים במדינת ישראל 1948-1967", ישראל, 22 (תשע"ד), עמ' 133-158.

והמבנים הפוליטיים, גובשו המבנים הסמליים של הריבונות והסמלים של התרבות האזרחית בהתאם לסיפור הציוני החילוני. כלומר "התהוות אומה כרוכה איפוא גם בבחירה מודעת של האליטה לפרש את העבר באופן שיגבש את הקהילה כאומה לאומית מודרנית".¹⁴ כוננו שני פולחנים לאומיים חדשים: **פולחן העצמאות** - יום העצמאות כחג לאומי מרכזי - כחלק משרשרת התשועה והגבורה כפסח וחנוכה; **ופולחן הנופלים** אשר האדיר את הנופלים ואת ההקרבה שלהם למען המדינה, ומיסוד תרבות הנצחה בבתי קברות צבאיים ואנדרטאות, שהחלה עוד לפני קום המדינה.¹⁵ במקביל לכך יש לציין כי בתודעה של מעצבי דעת הקהל "השוואה הייתה לאחד ממקורות הלגיטימציה של המדינה, גם כלפי פנים וגם כלפי חוץ. לכן גם התייעוד של השואה וזיכרון השואה היו חשובים לישראל הרשמית".¹⁶ בהלימה לכך, המדינה לא התפנתה לעסוק באופן ממוקד ונפרד בהנצחת השואה, אלא הנציחה אותה באנדרטאות משותפות לזכר הנופלים במערכות ישראל ולזכר **השואה**, תוך אימוץ פן אחד בלבד שלה: "בתודעה הלאומית של ראשית ימי המדינה זוהתה הלחימה להקמתה עם המרד בגטאות... קורבנות השואה זוהו כ'צאן לטבח', התייחסות אשר חדרה אל תודעת הציבור בארץ עם הגעתם של ראשוני הניצולים... בראשית ימי המדינה, דוברי שארית הפליטה בארץ לא היו ניצולי המחנות כי אם אנשים שהשתייכו לקבוצות הפרטיזנים".¹⁷ אנדרטאות אלו יצרו **מכלול כרונולוגי של גבורה אקטיבית** שהשתלבה היטב עם פולחן העצמאות ופולחן הנופלים שזוהו ישירות עם המדינה ועם סיפור הקמתה.¹⁸ הפרטיזנים והחיילים שלחמו לצד בנות הברית - 'הלוחמים בקרב ניצולי שואה' - הם אלו שקיבלו את הבמה המרכזית בהנצחה; סיפור גבורתם שובץ במסגרת האתוס הלאומי שנבנה והועצם והלם אותו יותר.¹⁹ אנדרטאות לזכרם הכילו דמות סימבולית אחת שהייתה בדמות 'הצבר' או 'החלוץ' או 'הלוחם', כדוגמת האנדרטה להנצחת גבורת לוחמי גטו ורשה: 'מרדכי אנילביץ' בקיבוץ יד מרדכי (1951), או מספר דמויות, כאנדרטה 'יד ללוחמי גטו ורשה - אליעזר גלר וחבריו' בקיבוץ מעלה החמישה (1961). ברוח זו הוכרז רשמית בשנת 1953 המוסד הלאומי להנצחת השואה 'יד ושם', ובו הוצב העתק האנדרטה של רפופרט לזכר מורדי גטו ורשה בפולין מ-1948 בצורת פריסה של שני החלקים על קיר ב-6-1975.²⁰

בשנים 1946-1949 חמישית מתושביה היהודיים של הארץ היו ניצולי שואה ועבור כשליש נוספים השואה חיסלה את משפחתם ונוף מולדתם. מצד אחד הם רצו להיות ישראלים ולהשאיר את עברם מאחור, הם

¹⁴ כהן-הטב (לעיל הערה 7), עמ' 191-192.

¹⁵ עזריהו, במותם ציון, עמ' 13.

זה הקיצור לפריט המלא: מעוז, עזריהו, **במותם ציון: אדריכלות בתי הקברות הצבאיים – השנים הראשונות**, תל אביב תשע"ב, עמ' 10-29.

¹⁶ שפירא (לעיל הערה 8), עמ' 94.

¹⁷ ברוטין, אנדרטאות משותפות, עמ' 156.

זה הקיצור לפריט המלא: בתיה, ברוטין, "על מזבח העם והמולדת: אנדרטאות משותפות להנצחת 'השואה והגבורה' לנופלים במערכות ישראל", בתוך: **ישראל: כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל היסטוריה תרבות חברה**, 4 (2003), עמ' 155 – 184.

¹⁸ יורם, בילו, 'פולחן ומקום קדוש בדת האזרחית ובדת העממית בישראל', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, יט-כ (תשנ"ח), עמ' 67 – 68.

עזריהו, מבוא פולחני מדינה (לעיל הערה 10), עמ' 1-15.

¹⁹ ברוג, ההנצחה המונומנטלית (לעיל הערה 19), עמ' 101.

זה הקיצור לפריט המלא: מולי, ברוג "'אבן מקיר תזעק' ההנצחה המונומנטלית של השואה בנוף ישראל", **משואה: קובץ שנתני לתודעת השואה והגבורה**, לג (תשסו/6), עמ' 93 - 109.

²⁰ ברוטין, אנדרטאות משותפות (לעיל הערה 17), עמ' 185.

רצו לבנות חיים חדשים ולכן נדמו ולא סיפרו את סיפורם האישי. מה שהוביל לעיתים לשתיקה בנושא, לעיתים אפילו לשתיקה מוחלטת בתוך התא המשפחתי.²¹ מצד אחר אופי הנצחה הלאומי והכוללני בנושא השואה לא סיפק את מרביתם: "החברה הישראלית לא הסתפקה בהנצחה הממלכתית לזכר קרבנות השואה ב'אוהל יזכור' ביד ושם, מכיוון שהוא מקום רשמי וכללי שלא יכול היה לתת ביטוי להנצחה פרטית."²² בשל מציאות זו הניצולים הקימו להם ארגונים מקבילים לארגוני הקהילות אליהן השתייכו באירופה: "שלא לגמרי בשולי החברה הוקמו באותה עת על ידי הניצולים עשרות רבות של ארגונים קהילתיים, שמטרתם העיקרית הייתה הנצחת הקהילה על ידי נטיעה ביער הקדושים ופרסום ספרים, כמו גם דאגה לנצרכי הקהילה. הנצחת השואה והעלאת זכר הניספים הפכה בשנות החמישים יותר ויותר לאסופה של עצרות מקומיות."²³ יחידים, ארגונים והתאחדויות אלו של העולים שיתפו פעולה עם מפעל הנצחה של מנכ"ל משרד הדתות בשנים 1948 – 1968 הרב שמואל זנוויל כהנא בהר ציון בירושלים. כהנא היה מעורב רבות ובאופן אישי בשנות כהונתו בעיצוב מפת המקומות הקדושים בארץ, בשל החשיבות שראה בחיזוק הקשר בין ההיסטוריה היהודית ובין הגיאוגרפיה של ארץ ישראל. מעבר למפת המקומות הקדושים העממיים אותה כיוון וניתב בפועלו, כהנא ביקש להנציח את זיכרון השואה על ידי הקמת 'מרתף השואה' (1949) בהר ציון בירושלים, ושילובו במסגרת התודעה של אנשי הציונות הדתית המסורתית לנושא, שראתה את השואה כחלק משרשרת האסונות והפרעות שעברו על העם היהודי.²⁴ במסגרת זו הוצבו ב'מרתף השואה' לוחות זיכרון למאות קהילות ששרידיהן עלו להר ביום הזיכרון של הקהילה וגם ביום הקדיש הכללי שחל ב-י בטבת.²⁵ היוזמה של הרב כהנא ב'מרתף השואה' ייצגה את הגישה של הציבור שראה בקרבנות השואה 'קדושים' שמתו בשל יהדותם: "ההקרבה של החיים בגלל היותם יהודים, הופכת את הקרבנות ל'מרטירים' בעל כורחם וההתייחסות של החברה היהודית לדרך מותם, העלתה אותם לדרגת 'קדושים'. 'קידוש השם' ביהדות פירושו נכונותו של יהודי למסור את נפשו על קיום עיקרי האמונה והדת, על פי רוב בעת גזירות ורדיפות ולחץ להמרת הדת."²⁶ גישה שהייתה חלק מנוף הזיכרון הציוני-דתי שדגל בתפיסה של 'עוף החול היהודי' שקם לתחיה מהאפר של קרבנות השואה שמתו על קידוש השם. ההנצחה במקום הייתה בהתאם למנהגי האבל היהודיים המסורתיים. זו הייתה גם הפעם הראשונה בה קיימו את המצווה המחייבת לקיים קבורה יהודית לכל יהודי שמת, וזאת באמצעות הבאת אפר הנספים והטמנתו הסמלית במקום.²⁷ **בשנות**

²¹ ברוג, ההנצחה המונומנטלית (לעיל הערה 19), עמ' 95.

²² ברוטין, לחיות עם הזיכרון, עמ' 148.

זה הקיצור לפריט המלא שלהלן: בתיא, ברוטין, **לחיות עם הזיכרון: אנדרטאות לזכר השואה בישראל**, תשס"ה 2005, הוצאת לוחמי הגטאות.

²³ חנה, טורק-יבלונקה, "מה לזכור וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה", בתוך: **עידן הציונות**, (קובץ בעריכת אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס), ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 2000, עמ' 315 – 316.

²⁴ בר, בין מסורת לחידוש (לעיל הערה 11), עמ' 92 – 103.

בר, אפר קדושים, עמ' 1-24.

זה הקיצור לפריט המלא שלהלן: דורון, בר, 'בין מרתף השואה ליד ושם: אפר קדושים כמוקד קדושה', **יד ושם**, לח/1 (תש"ע), עמ' 159-182.

²⁵ ברוג, ההנצחה המונומנטלית (לעיל הערה 19), עמ' 95.

²⁶ ברוטין, לחיות עם הזיכרון (לעיל הערה 22), עמ' 6.

²⁷ שם, עמ' 94-95.

הארבעים עד השישים השואה הונצחה באופן פרטי על ידי יחידים וקהילות, אשר קיימו ימי זיכרון, ביום בו הייתה אקציה / ביום בו הושמדה הקהילה / ביום בו נפטר קרוב/מכר, במהלכם התקיימו טקסים בעלי אופי חילוני שהתפתח בשנים אלו, וכללו לרוב נאומים של אישי ציבור ושולבו בקטע אמנותי (קריאה ושירה).²⁸ במסגרת זו החלו להקים אנדרטאות, שעם השנים חלקן הפכו לקברים לאור הטמנת שרידים במקום (אפר, עצמות, אדמה). אנדרטת-מצבה קהילתית כזו הוקמה על ידי בני קהילות זגלמביה בבית הקברות נחלת יצחק בשנת 1954. ראה **נספח ב'**.

בעשור הראשון להקמת המדינה הונחל דפוס הנצחה ברמת הקהילה הלאומית והוא הקמת חורשות/יערות הנצחה. זהו דפוס הנצחה השאול ממקורות לא-יהודיים כדרך נוצרית להדגשת ההרמוניה של הנפש עם הטבע, כשהעצים הפכו את החיילים הנופלים לחלק ממחזור הטבע – כשלכל עץ הוצמד שם של נופל, כחלופה לקבר – כחלק מ-'פולחן החייל המת'. לאחר מלחמת העצמאות בישראל התרחבה תופעה זו בארץ כדרך להנציח נופלים כחלק מההתאמה לאתוס הציוני של גאולת האדמה ובשילוב המנהג של הקמת חורשות ונטיעת עצים ביערות קרן קיימת לישראל. אולי כחלק מהניסיון להעניק לנרצחים שורשים סמליים ועל-ידי כך תקומה לדורות בארץ ישראל. חורשות הנצחה משלבות לדברי יהודית תידור באומל אתוס ממלכתי בדפוס הנצחה אישי.²⁹ בשנת 1951 פתחה קרן קיימת לישראל, בהרי פרוזדור ירושלים, מפעל זיכרון והנצחה של ששת המיליונים בדרך שהכירה – הקמת **'יער הקדושים'** שבו תכננו לנטוע עצים כמניין הנספים. כשהמטרה של קרן קיימת לישראל הייתה כפולה – הנצחת הנרצחים וכיסוי ההרים בעצים וכיבוש הקרקע. הניצולים הרגישו כי הם תורמים לעיצוב המולדת החדשה שלהם ובמקביל מקימים מקום שבו יוכלו להתאבל על יקיריהם. בשנת 1954 נחנך היער רשמית. ביער יכלו כל הניצולים: חילוניים ודתיים, ימניים ושמאליים למצוא מוקד הזדהות. במהלך שנות הקמת היער התחזק מעמדו של **'יד ושם'** אשר תפס את ההובלה בהנצחת השואה, זאת גם לאור העובדה שהתברר שלניצולים היה קשה להזדהות עם עצים, אלא עם מונומנטים ואפר. למרות זאת יער זה ואחרים יצרו ברבות השנים מקומות קדושים בהם שולבו מאורעות השואה בנופי הארץ.³⁰ יער לזכר קדושי זגלמביה' הינו אחד מיערות הנצחה שניטעו במהלך השנים לזכר שואת יהודי אירופה בשיתוף עם קרן קיימת לישראל.

בשנות החמישים השואה הייתה נוכחת מאוד בתודעה של המרחב הציבורי הישראלי, וזאת בזכות חקיקה רבה בכנסת סביב נושא זה. החקיקה בוצעה לאור לחץ שהופעל מלמטה על ידי הניצולים, קהילתיים וארגוניים, מעל מאה במספר: **'הניצולים, שהגיעו לארץ מאז תום מלחמת העולם השנייה הם מי**

²⁸ בר, אפר קדושים (לעיל הערה 24), עמ' 24.

²⁹ באומל תידור, לזכרון עולם, עמ' 385-386.
זה הקיצור לפריט המלא שלהלן: יהודית, באומל תידור, 'לזכרון עולם': הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה במדינת ישראל, **עיונים בתקומת ישראל**, 5 (תשנ"ה), עמ' 364-387.

³⁰ בר, יער הקדושים:
זה הקיצור לפריט המלא שלהלן: דורון, בר, 'לאן נפנה ביום השואה?': יער הקדושים' קק"ל ויד ושם על רקע ההתלבטות בשאלת הנצחת זכר השואה, **קתדרה**, 140 (תשע"א), עמ' 103-130.

שדחפו בכוח להחדרתה של השואה לאתוסים הלאומיים הישראליים.³¹ בכל תקופה בלט בפעילותו סקטור אחר עד לאיחוד כוחות בדמות ועד הארגונים שהוקם לקראת חקיקת חוק יום השואה.³² מאמצייהם נשאו פירות: בשנת 1950 נחקק 'החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם'; בשנת 1951 נקבע בכנסת כי 'יום הזיכרון לשואה ולגבורה' יחול בכ"ז בניסן (סמוך למועד פריצת מרד גטו וורשה) כיום זיכרון לאומי; בשנת 1952 דנו בנושא השילומים; בשנת 1953 נחקק 'חוק יד ושם' / 'רשות הזיכרון לשואה ולגבורה - יד ושם', שדן גם ב-יום הזיכרון לשואה ולגבורה, שנחקק כיום אבל לאומי ב-1959 ותוקן ב-1961. לאחר תהפוכות התגבש מעמדו של מוסד 'יד ושם' כבעל המנדט הלאומי להנצחת השואה והוקמה הרשות הממלכתית שיעודה הנצחת השואה והחקר שלה. בשנת 1954 נחקק 'חוק נכי המלחמה בנאצים'; משפט קסטנר ב-1954 ורצח קסטנר ב-1957 גם הציפו את תודעת הציבור בנושא וחשפו אותו לראשונה לדילמות מוסריות שהיו במהלך השואה; למרות זאת השואה הייתה רכיב שולי בגיבוש הזהות הישראלית. ההרואיות של המדינה החדשה לא נתנה מקום למה שנתפס כחולשה וכהשפלה. הייתה זו ביקורת סמויה וגלויה על עם שהלך למוות ללא התנגדות. הדבקות בחיים והשמירה על צלם האנוש לא זכו בזמן זה להערכה בזיכרון הקולקטיבי.³³ המדינה אימצה את אתוס הגבורה והתקומה. ניתן לראות תפיסה זו במוזיאון 'יד ושם' המקורי: 'היכל הגבורה' היה אחד מארבעה. בתכנון 'עמוד הגבורה' היה אמור להיות מוצב ברחבה המוגבהת שליד 'אוהל יזכור'.³⁴ השימוש בטרמינולוגיה זו של 'שואה וגבורה' בחוקים שנחקקו חלחל לתודעה הישראלית כי הזיכרון של השואה לא ניצב על האבל לבדו.³⁵ צמידות יום הזיכרון ויום העצמאות חיזקו את נושא ההקרבה ואת רעיון 'מגש הכסף'. נוסד 'זמן קדוש': שבעה ימי אבל בין יום הזיכרון לשואה ליום הזיכרון לחללי צה"ל, שיצר רצף לאומי היסטורי משואה לעצמאות כמקצב הזמן התרבותי היהודי מהחשכה לאור. הפנתיאון הלאומי הדגיש חיבור זה: הוא ממוקם על הר הרצל הגבוה לעומת 'יד ושם' הנמוך.³⁶

עם השנים השתנתה בהדרגה התפיסה של 'שואה וגבורה' וזה ניכר במוזיאון 'יד ושם' המשופץ, שבו נושא הגבורה כמעט ונעלם והוא קיבל את היחס הפרופורציונאלי למשקלו ההיסטורי בפועל. 'אוהל יזכור' קיבל את המרכז והפך למוקד ומנגד עמוד הגבורה הוצב במקום שולי במתחם המוזיאון בסוף שנות השבעים. זאת במקביל לתהליך שבו החברה הישראלית שינתה את יחסה לניצולים, לאחר שהפנימה כי מדובר באנשים ששמרו על כבוד האדם וצלם אנוש בתנאים בלתי אנושיים, והניצולים זכו לכבוד ולהערכה בשל דבקותם בחיים. השינוי החל בעקבות משפט אייכמן שנפתח בשנת 1961, אשר הפנה זרקור לניצולי השואה שחיו בארץ, וחשף את המורכבות ורגישויות בתקופת השואה. המשפט הכניס את השואה לקבוצות

³¹ טורק-יבלונקה (לעיל הערה 23), עמ' 315.

³² שם, עמ' 313 - 316.

³³ ברוטין, לחיות עם הזיכרון (לעיל הערה 22), עמ' 10.

שפירא (לעיל הערה 8), עמ' 90 - 92.

טורק-יבלונקה (לעיל הערה 23), עמ' 302-303.

³⁴ סיור שנערך ביד ושם בהנחיית ד"ר דורון בר, דיקן מכון שכטר 28 במאי 2015.

³⁵ ברוג, ההנצחה המונומנטלית (לעיל הערה 19), עמ' 96.

³⁶ בילו (לעיל הערה 18), עמ' 67-70.

העילית של החברה הישראלית וכן לכל בית ובית וחיזק את התודעה הציבורית בנושא בקרב הנוער ובקרב עולי ארצות האסלאם.³⁷ היחס לגבורה השתנה לאור המשפט: "שחשף בפני הציבור בישראל פנים נוספות לקורות היהודים בתקופת השואה, בהעלותו על נס את גבורת חיי היום-יום ואת מאמצי ההישרדות בגטאות ובמחנות... בעקבות משפט אייכמן (1961-1962), התרחב כאמור מושג ה'גבורה' וכלל בנוסף לגבורת הלוחמים גם גבורה אנושית של הישרדות ועזרה אנושית."³⁸ משמעות המילה 'גבורה' בצמד המילים 'שואה גבורה' השתנתה. ונוספה טרמינולוגיה של 'שואה ותקומה'. במהלך שנת 1962 הואץ מילוי 'דפי העד' שכללו איסוף השמות והפרטים של קורבנות השואה שהונצחו ב'היכל השמות', שנחנך ב-1968 ב'יד ושם'. במקביל החל משנה זו עלה מאוד מספרן של אנדרטאות כלליות ואנדרטאות-מצבה שהוקמו בבתי הקברות ברחבי הארץ לזכר הקהילות שהושמדו בשואה, ופעמים רבות הוטמן במקום אפר הקורבנות.³⁹

החרדה הקיומית שלפני מלחמת ששת הימים בשנת 1967 הכניסו לתודעה החברתית וההיסטורית את הנושא שעד אז עסקו בו בחדרי חדרים. הם הפנימו שהשואה יכולה להתרחש שוב וחששו מכך: "רוח הלחימה של החיילים והניצחון הנכסף, יוחסו בין היתר לנוכחות תודעת השואה."⁴⁰ הניצולים והשואה החלו לקבל במה חברתית וממלכתית.⁴¹ בסוף שנות ה-60 ובשנות ה-70 נחנכו בקיבוצים מוזיאונים בנושא השואה (כמוזיאון בקיבוץ יד מרדכי 1968, ו'כמכון משואה ללימודי השואה' ליד קיבוץ תל יצחק 1973).⁴² עם זאת בזמן זה "מוסד יד ושם, אם כן, מציג ומקבע את התפישה הישנה דווקא, המדגישה את הגבורה האקטיבית..."⁴³ זאת רואים בדמות האנדרטה ההרואית לזכר מרד גטו ורשה ובכיתוב על עמוד הגבורה (1970), שלא כולל את גבורת חיי היום-יום ומאמצי ההישרדות.⁴⁴ מתחילת שנות השבעים הוקמו אנדרטאות משותפות אך בעלות דגש אחר "החל רווח נוהג להקים אנדרטאות-מצבה לנספים בשואה בצד אנדרטאות זכרון לנופלים. אנדרטאות כאלו הוקמו למשל בעין חרוד, בבית השיטה, בכפר רופין ובמקומות אחרים. קבוצה חברתית אינטימית בחרה להזכיר, להעיד ולהנציח את הקרובים לה משם ומכאן, אלה בצד אלה. בעוד שבעבר ניכרה הפרדה מעשית ותודעתית בין השואה לגבורה, בין נופלים במערכות ישראל לבין קורבנות השואה, חלה בשנים האחרונות התקרבות הדרגתית בתפישת הזכרון של אלה ואלה, עד שאפשר להזכיר את כולם באחת."⁴⁵ ניצולי השואה וזכר בני משפחותיהם החלו לקבל בקרב הציבור הכללי את היחס והכבוד להם היו ראויים.

³⁷ רחלי, ברגר, 'אמנים ניצולים בישראל מתמודדים עם השואה: היבטים היסטוריים ואמנותיים', בתוך: כעת, א' (תשע"ד 2013) עמ' 89-90.

טורק-יבלונקה (לעיל הערה 23), עמ' 302-303.

שפירא (לעיל הערה 8), עמ' 86-87, 96.

³⁸ ברוטין, אנדרטאות משותפות (לעיל הערה 17), עמ' 170.

³⁹ ברוטין, לחיות עם הזיכרון (לעיל הערה 22), עמ' 11, 107-123.

⁴⁰ ברוטין, אנדרטאות משותפות (לעיל הערה 17), עמ' 172.

⁴¹ ברגר (לעיל הערה 37), שם.

טורק-יבלונקה (לעיל הערה 23), עמ' 302-303.

שפירא (לעיל הערה 8), עמ' 86-87, 96.

⁴² ברוטין, לחיות עם הזיכרון (לעיל הערה 22), עמ' 12-13.

⁴³ ברוטין, אנדרטאות משותפות (לעיל הערה 17), עמ' 172.

⁴⁴ שם, עמ' 171.

⁴⁵ שמיר, ההנצחה האישית, עמ' 119.

זה הקיצור לפריט המלא שלהלן: שמיר, אילנה, 'התעצמות ההנצחה האישית: שני עשורים אחרונים', בתוך: אילנה שמיר, הנצחה וזכרון, דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזכרון, עם עובד, תל אביב, 1996, עמ' 116-123.

בשנות השבעים החל הפולחן המאחד הממלכתי ציוני להיסדק⁴⁶. לטענת הסוציולוגים הגורמים העיקריים היו **השבר שאחרי מלחמת יום הכיפורים ב-1973 והמהפך הפוליטי ב-1977** שבא בעקבותיו. המראות בעקבות מלחמת יום הכיפורים ותמונות של חיילים שבויים, כפותים ומובסים עשו את שלהם: *"הדימוי העצמי הישראלי של הצבר, שנשמל בדמותו ההרואית והרומנטית של משה דיין, איבד את זוהרו וירד מגדולתו: ההילה הכוחנית-עצמאית, שהעניקה לצבר את כוח המשיכה שלו, התבררה כהילה בלבד, שאין בה כדי להגן מפני חולשות אנוש, מצבים של אין-אונים, מפלה, כניעה, השפלה."*⁴⁷ תחושה זו אף הועצמה וחודדה בהמשך: *"... בעקבות מלחמת יום-הכיפורים, וביתר שאת מאז מלחמת לבנון (בקיץ 1982) והאינתיפאדות, נשחק מעמדם של לובשי המדים כסמלים מלכדים, והם הפכו מוקד לעימות בין האזרח לממשלה. אותה שעה ניכר שינוי במעמדם של ניצולי השואה, שסיפור ההישרדות הפרטי שלהם היה כעת מופת לרבים, סמל לעוצמתו הבלתי-תיאמן של כוח הרצון האישי להמשיך ולחיות, שבעזרתו ניתן להתגבר על כל מכשול."*⁴⁸ השבר הוביל לשינוי נוסף בתודעת השואה בקרב החברה הישראלית. המהפך ב-1977 הוביל להחלפה של אליטות ההנהגה ונתן לגיטימציה לאליטות החדשות: חוגי הימין שהורכבו מחברי האצ"ל והלח"י, יוצאי ארצות המזרח וניצולי השואה. **כלומר תהליך מתמשך ועקבי של שינוי תודעתי שצבר עוצמה ועומק, שהכניס לבמת הזהויות הישראליות מגוון נוסף, ובכללם זהותם של ניצולי השואה, אחרי שנים של השתקה, שתיקה והדחקה.**⁴⁹ במקביל לכך, מקומות שקודשו עם קום המדינה על ידי התרבות האזרחית הישראלית כמו תל חי, מצדה, הר הזיכרון והר הרצל בירושלים נדחקו לשולי 'מפת מקומות הקדושים' ואת מקומם תפסו המקומות של הדת העממית; הפולחן העממי שהיה פחות מוגדש עד אז החל לשגשג בשנות ה-80 וה-90.⁵⁰ השינוי בתודעה שחל בחברה מוגדר במאמרה של אניטה שפירא כהבחנה בין זיכרון פרטי ובין זיכרון ציבורי. עד ל'מהפך התודעתי' התודעה הציבורית השתמשה בשואה לרטוריקה של מאסות גדולות כסיפור מעטפת ולא התייחסה לשואות הפרטיות של הניצולים, שלא היו נושא לדיון ו/או התעניינות. כך גם תרבות האבל בעשורים הראשונים לקום המדינה הייתה מאופקת ועצורה, ולא היה מקום לאבל אישי, פרטי שנדרש להסתירו, מה שהוביל לקשר של שתיקה. כוחות הנפש של הניצולים גויסו לאיסוף השברים ובניה מחדש, במסגרת מיתוס הצבר. הפצעים עדיין היו טריים והיה להם קשה לגעת בהם. לכן גם הניצולים עצמם, שרצו להשתייך ולהיות ישראלים, שמרו על קשר השתיקה גם בבית, עם ילדיהם. התמורות שהתחוללו בחברה הישראלית העלו בהדרגה את הזיכרון הפרטי לקדמת הבמה והעניקו לו לגיטימציה מלאה: *"מאז מלחמת יום-הכיפורים הלך ורב מספרן של האנדרטאות האישיות; הנצחה אישית של נופלים, או הנצחה קבוצת של חברים, ולא אנדרטאות מונומנטליות, מאפיינת את התקופה... מקימיהן היו בני משפחה וחברים."*⁵¹ בהתאמה,

⁴⁶ בילו (לעיל הערה 18), עמ' 74.

⁴⁷ שפירא (לעיל הערה 8), עמ' 87.

⁴⁸ ברוג, ההנצחה המונומנטלית (לעיל הערה 19), עמ' 104.

⁴⁹ שפירא (לעיל הערה 8), עמ' 86 - 88.

⁵⁰ בר, בין מסורת לחידוש (לעיל הערה 11), עמ' 101-102.

⁵¹ שמיר, ההנצחה האישית (לעיל הערה 45), עמ' 116 - 117.

כאשר הרגישו הניצולים שהם מרכיב חיוני בתוך המרקם התרבותי והחברתי הם חשו בטוחים בשייכות שלהם וברצון לשתף את חוויית הזיכרון הפרטי שלהם. רבים ביקשו להיות שותפים לחוויות השואה ולהנצחתה⁵²: "חשיפת הזיכרון הפרטי של השואה הייתה ביטוי לתחושת השייכות של הניצול לחברה הישראלית ולביטחונו שהחברה בשלה לקלוט גם את כאבו החבוי." ⁵³ כלומר אופייני, צורתן של האנדרטאות ומספרן הושפעו באופן ישיר מייחס החברה בישראל לשואה ולשורדיה. ⁵⁴ בסוף שנות ה-70 השואה הייתה לחלק בלתי נפרד מתרבות ההנצחה בישראל, השואה קובעה בתודעה ההיסטורית והלאומית כרצף משמעותי כחוליה המקשרת בין חורבן לבין תקומה. ⁵⁵ זכר 'השואה והתקומה' הפך מסוף שנות השמונים לאחד מהמרכיבים החשובים ביותר בשיח התרבותי הישראלי ובהכרה הממלכתית-לאומית⁵⁶: "...ניכר שינוי בהתייחסותה של החברה הישראלית לשואה; היא חדלה לשפוט את קרבנותיה." ⁵⁷ כלומר בשנים אלו ועד שנות ה-90 של המאה העשרים ובכלל ניכרות שתי מגמות באנדרטאות הרבות שהוקמו בארץ לזכר השואה: מגמת שיוך קורבנות השואה לשרשרת הגבורה לצד נופלי מלחמות ישראל והפיכת השואה לחלק אינטגרלי מההוויה הישראלית. לכך התלווה הצורך של בני 'הדור השני' להנציח את קרוביהם לשם הנצחת זכרם לדורות הבאים לאור התמעטות דור הניצולים. ⁵⁸ התוצאה הישירה של מגמות אלו הייתה גאות במספר האנדרטאות במרחב הציבורי שהוקמו מאז לזכר השואה.

בעשורים האחרונים הדיון בשואה הוא בעל **מקום מרכזי בתודעה הישראלית** והמערבית: "בשלושים השנים האחרונות נחלש מאוד מעמדן של סיפורי הזיכרון הגדולים (הנרטיבים הלאומיים), ועלה קולם של בודדים וקבוצות שביקשו מהאליטות ומהחברה הכרה ציבורית במורשתם הפרטית, בהיותה ראוייה להיכלל בסיפור הזיכרון הקיבוצי." ⁵⁹ בישראל הנושא היה לסוגיה מרכזית במורשת העם: בתיכונים מכינים הילדים עבודות שורשים הנותנות במה לסיפורי השואה המשפחתיים, ניצולים החלו לפרסם את סיפוריהם האישיים בספרי זיכרונות. בשנת 1980 הונהגה תוכנית לימודי חובה על נושא השואה, ששיאה היה מסע לפולין (שהחלו כיוזמה של ניצולת השואה פרדקה מזיא מיד לאחר משפט אייכמן⁶⁰) ומסוף שנות ה-80 החלו 'מצעדי החיים'.⁶¹ ברבות השנים בני הדור השלישי, שניצולי השואה היו הסבים והסבתות שלהם, החלו לשאול שאלות בחופשיות, מה שעודד פתיחות של הניצולים ובני הדור השני.⁶² הסיפורים האישיים וקורותיהם של שורדי השואה בתקופה אפלה זו בהיסטוריה האנושית יצאו אל האור בכל המובנים, הונצחו במישורים רבים והתקבלו בחברה בהערכה רבה ובהכלה מלאה, להן היו ראויים מרגע עלייתם ארצה.

⁵² שפירא (לעיל הערה 8), עמ' 96-101.

⁵³ שם, עמ' 101.

⁵⁴ ברוטין, לחיות עם הזיכרון (לעיל הערה 22), עמ' 4.

⁵⁵ ברוטין, אנדרטאות משותפות (לעיל הערה 17), עמ' 177.

⁵⁶ ברוג, ההנצחה המונומנטלית (לעיל הערה 19), עמ' 103.

⁵⁷ שמיר, ההנצחה האישית (לעיל הערה 45), עמ' 119.

⁵⁸ ברוטין, לחיות עם הזיכרון (לעיל הערה 22), עמ' 14.

⁵⁹ ברוג, ההנצחה המונומנטלית (לעיל הערה 19), עמ' 104.

המאמר נכתב ב-2005. כלומר משנות השבעים.

⁶⁰ טורק-יבלונקה (לעיל הערה 23), עמ' 314.

⁶¹ ברגר (לעיל הערה 37), עמ' 86.

⁶² שם, עמ' 89.

אחרי מלחמת העולם השנייה היו שלוש 'אסכולות' של הנצחת השואה באירופה, בדגש על גרמניה, שהביעו לדעת יאנג תפיסה של '**שבר בלי תיקון**' באדריכלות ההנצחה של השואה. האחת '**אנדרטות המצבה השבורה/הלוחות השבורים**' שהוקמו לרוב על ידי קהילות ויחידים שהביעו את התפיסה שלא ניתן להשלים ו/או לאחות את העולם שעבר, שנקטע ונשבר ואת זכר הקורבנות. אולי אימוץ ו/או הסבה של היסטוריית השבר הקיימת במסורת האבל היהודית: קריעת בגד בשבעה, השארת חלק לא גמור בבית ושבירת כוס בחתונה לזכר חורבן המקדש; השנייה **אדריכלות דקונסטרוקטיבית (מפרקת) המביעה את חורבן הנאורות והקדמה המערבית**, הנובעת מתוך מציאות בה הניסיון ההיסטורי של האדריכלים היהודיים וזכר השואה המשתקף בעבודותיהם השפיעו על מקצוע האדריכלות במסגרת עולם פוסט-מודרני ופוסט-שואתי. דוגמה לכך ניתן לראות בתכנון המבנה החדש של 'המוזיאון היהודי בברלין' גרמניה, שנבנה סביב ריקנות שחוצה אותו, ומבנה 'מוזיאון פליקס נוסבאום' באוסנברוק גרמניה שמציג את השאיפות והמציאות המימאשת ללא מוצא אותן חווה האמן. שניהם תוכננו על ידי האדריכל היהודי דניאל ליבסקינד. המסר המועבר הוא חוסר האפשרות /יכולת לכפר על החורבן ולתקנו, תחושה של כאב וניפוץ שאין ממנו חזרה, הצגת השבר בלי לייפות אותו. השלישית '**אנדרטאות - נגד**', צורה נגטיבית שנוצרה על ידי אמנים שלא האמינו בכוחם המנחם של האנדרטאות המסורתיות ומחו על הנטייה הסמכותית של הנטייה המונומנטלית שהופכת את הצופה בהן לקטן ופסיבי. אסכולה הדוגלת במענה צורני לשאלות ולא להנצחה. שימוש בכוח הריק והחסר כדי להדגיש את העם שאיננו, את הריק שהשאירו אחריהם יהודי אירופה, כדוגמת 'אנדרטת הספרייה הריקה' של מיכה אולמן בברלין.⁶³ לדברי יאנג: "...היצירה הארכיטקטונית החותרת תחת הגדרת המונומנט הקלאסי ומותחת את גבולותיו תוך שהיא מתמקדת בתשליל ובחללים ריקים המפלחים אותו. ליליאן ווייסנברג תארה מהלך זה שאפיין את האסתטיקה של השואה כמעבר מהתמקדות בצעקה לשתיקה שמאחוריה."⁶⁴; אביב לבנת טוען שההנצחה הגרמנית נובעת מהיותה הצד התוקפן לעומת נרטיב ההנצחה של הקורבן בהנצחה הישראלית. לכן האמנים הישראלים הציגו לאורך השנים אנדרטאות פוזיטיביות, מונומנטליות וסימבוליות של זיכרון. עבודותיהם היו ניסיון להמחשה פיזית של חלל מסוג אחר שנפער בתודעה של חברה מצולקת ופצועה: "מישהו מת ומותיר בהולכו חלל. השפה העברית קושרת בדרך מיוחדת בין המושגים. החלל הוא האדם שהולך, אבל בו בזמן גם המקום שהוא משאיר בלכתו. אותה מילה מסמנת את שני המושגים. את החלל הזה לא ניתן לחסל. זהו 'חלל שכול'."⁶⁵ נרטיב ההנצחה הישראלי בתקופה זו כרך את נושא ההשמדה עם ההתנגדות והתקומה המחודשת ולא התמקד רק בהשמדה כנרטיב הגרמני. כלומר מוטיב ההנצחה הישראלי בחר להתמקד בתחייה המחודשת, החיובית, הקונסטרוקטיבית שהביטוי שלה הוא בניית חברה

⁶³ גיימס אדוארד, יאנג, "שבר בלי תיקון" בעיצוב ובאמנות ההנצחה של השואה, בתוך: שבר ותיקון; בהגות, באמנות, בחברה. (עורכים: אמילי ד. בילסקי, אביגדור שניאן) ירושלים: קרן עדי, 2010, עמ' 76 - 89.

⁶⁴ אביב לבנת, "מומנט, מונומנט ודוקומנט: על זיכרון, אנדרטאות וחללים שכולים" במרחב הגרמני-ישראלי, בתוך: היסטוריה ותיאוריה, 14 (2009), עמ' 1.

⁶⁵ שם, עמ' 2.

חדשה בישראל.⁶⁶ האתוס הציוני והגבורה הופיעו ברמה הממלכתית של ההנצחה (הפרטיזנים, לוחמי המחתרות, חיילים בצבאות בעלות הברית), אך נעדרו מההנצחה הקהילתית והפרטית, שם חיפשו נחמה בעצם ההנצחה או בעצם הפיכת הקורבן לקורבן 'קדוש' ברובד המסורתי. בהמשך השנים התפנה מקום לסבל האישי והקהילתי של ניצולי השואה ואת קדמת הבמה תפסו כוח השרידות והדבקות בחיים. **בהלימה ניתן לראות את האנדרטאות השונות להנצחת השואה בהתאם למועד הקמתן ובהתאם לגוף שהקים אותן.** יורם בילו מדרג אנדרטאות אלו לפי היררכיה ברורה: לאומית, קהילתית ופרטית.⁶⁷ ואכן רק כשמבינים את התהליך התודעתי שעבר על החברה בישראל, ניתן לראות שקיימת דיכוטומיה בין תהליכים אלו שהתרחשו בחברה הישראלית ובין האופי והפנים הפיזיים של ההנצחה הממלכתית וההנצחה הקהילתית של השואה, כחלק מתהליך מובנה של אבל ודינמיקה של ההתאוששות. יהודית תיאודור באומל מתייחסת במחקרה לשלושה גורמים נוספים אשר השפיעו על עיתוי הקמת המצבות והאנדרטאות: יכולת להשיג אפר קדושים מאתרי הרצח, לרוב בצורה בלתי לגאלית; המודעות לתהליך הביולוגי: זקנתם ופטירתם של בני הדור הראשון; יכולת כלכלית (לדוגמה, בבית הקברות נחלת יצחק הוקדש קיר מיוחד לקהילות שיכלו להנציח את אנשיהן רק באמצעות לוחות זיכרון) שהושגה במרבית הקהילות בשנות השמונים, לעיתים במימון משותף של יוצאי הקהילות בארץ ובח"ל. כך המצבות והאנדרטאות היוו דרך נוספת להידוק הקשרים ביניהם.⁶⁸ מולי ברוג, במאמרו משנת 2005 המתמקד בהנצחה המונומנטלית הלא-ממלכתית בישראל, מסכם את הנאמר ומציין שלאור הכרה רחבה יותר לנושא מבעבר ולאור מתן עדיפות לאבל הפרטי והאישי על האבל הקולקטיבי והרישמי, **החל משנות השמונים מספרן של הנצחות אלו עלה.** הנצחות אלו שהיו פרי יוזמה של אנשים פרטיים, קהילות וארגונים גדלו באחוזים רבים וכללו עשרות מוזיאונים ומרכזי חינוך וכללו מאות של אנדרטאות שהוצבו ברחבי הארץ.⁶⁹ בתיה ברוטין מחלקת את האנדרטאות, שחלקן צורניות (פיגורטיביות) וחלקן מופשטות (אבסטרקטיות) לשלושה טיפוסים: אנדרטאות המזמינות את הצופה לעמוד מולן, לרוב עם רחבת התכנסות ממול; אנדרטאות עם אלמנט פיסולי במרכז רחבת התכנסות והמבקר מקבל את המידע תוך כדי תנועה מסביב; אנדרטאות המכילות בתוכן חלל הנצחה סגור המפריד את הצופה מהסביבה ומעודד התייחדות וזיכרון עמוק.⁷⁰ מולי ברוג מציג דרך נוספת לקטלג את האנדרטאות, בהתאם למקום בו בחרו למקם אותן. חלקן מוקמו בבתי הקברות, על יד שער הכניסה (לרוב בבתי קברות קטנים) או לאורך צירי התנועה המרכזיים (לרוב בבתי הקברות הגדולים). כך כל המגיעים לבית הקברות לא יכולים להתעלם מנוכחותן. חלקן שולבו בתוך הנוף היישובי - תוך שילוב האנדרטה במרקם החיים היומיומי על ידי הצבת האנדרטאות בשערי

⁶⁶ שם, עמ' 13.

⁶⁷ בילו (לעיל הערה 18), עמ' 65.

⁶⁸ באומל תיודור, לזכרון עולם (לעיל הערה 29), עמ' 373 – 375.

⁶⁹ ברוג, ההנצחה המונומנטלית (לעיל הערה 19), עמ' 93.

⁷⁰ ברוטין, לחיות עם הזיכרון (לעיל הערה 22), עמ' 2-3.

העיר, בכיכר העיר, בגינה עירונית, בקרבת בית כנסת וכמבני ציבור בדמות מוזיאונים/מכוני מחקר ובתי-כנסת/ישיבות. חלקן מוקמו בנוף הפתוח - הסוג הזה לא שכח. רוב האנדרטאות בשטח הפתוח הוקמו בשטח 'יער הקדושים' שיזמה הקרן הקיימת לישראל בפרוזדור ירושלים בראשית שנות החמישים. יער המשמש כאנדרטה בעצמו. קיימת אנדרטה מסוג זה לזכר יהודי צרפת ביער ליד מושב רוגלית, אנדרטה ב'יער המגינים' ליד בקוע לזכר ניצולי השואה שנהרגו במלחמת העצמאות. המתחם של קהילת זגלמביה מצוין בקטלוגיה זו כמכלול הנצחה מיוחד במינו.⁷¹

כשאנו מתבוננים על **האנדרטאות להנצחת השואה** ומנתחים את צורתן, עלינו לזכור **שהן לא נמדדות במובנים אומנותיים**: "...ושצורתה וסגנונה נגזרים ממגמה דידקטית. משום כך האנדרטה אינה ביטוי אסתטי טהור המעניק יתרון לצורה על התוכן. ההיפך הוא הנכון: כאן התוכן הוא העיקר, והצורה האסתטית משתעבדת לו."⁷² מבחינה צורנית, למרבית אנדרטאות-המצבה של הקהילות אשר הוצבו בתוך בתי קברות ולאנדרטאות אשר הוצבו במרחבים השונים ישנם קווי דמיון רבים. הן מכילות סמלים של לאום ודת יהודיים (מגן דוד, לוחות הברית, בית כנסת, מנורת שבעת הקנים, ספר יזכור, מגילת ספר תורה) וסמלים של חורבן והשמדה (דגם המשרפות, אוסף מצבות בצורת בית קברות) מופיעים ברבים מהן. יש לציין שדמויות פיגורטיביות מופיעות מעט מאוד, כאמור בעיקר באנדרטאות המאדירות את הגבורה האקטיבית. מרכיב עיצובי שכיח נוסף הוא שילוב אלמנט המים הזורמים כסמל של תחיה/ תקומה⁷³.

קיימים סוגי הנצחה נוספים לשואה אך קצרה היריעה מלעסוק בהם בעבודה זו: תוספת למצבות פרטיות לזכר קורבנות השואה; קריאת שמות של ילדים על שם קרוב/מכר שנספה בשואה; חגיגת 'פורים קטן' (חג הודיה המציין ימי גאולה כמו יום שחרור ממחנה); הנצחות בבתי כנסת: לוחות לזכר קורבנות השואה שהוצבו בבתי כנסת, הקמת אולמות תפילה ובתי כנסת על שם קדושי השואה; קריאת מבנים/גני משחקים/חפצים פיזיים כפרגולה או ספסל על שם הקורבנות; הענקת מלגות לזכר הנספים; הענקת שמות לרחובות על שם נספים/קהילות; הקמת גינות לזכר הנרצחים, הקמת מוזיאונים שונים לחקר ולזכר השואה, ועוד.

נושא ההנצחה הפיזית של השואה שהוצגה בפרק זה, הנצחה אשר נגזרה מהתודעה הלאומית, החברתית, והאישית, הייתה בעלת דגשים שונים בתקופות שונות, בהתאם לחוויות המשותפות אותן חוותה החברה הישראלית. עבודה זו הינה דוגמה פרטנית של הנצחה בשנות השמונים, שהושפעה מכל האמור. העבודה מתמקדת בהצגה של אתר זיכרון קהילתי שהוקם במרחב הפתוח. אתר המורכב משני סוגי ההנצחה המרכזיים שהוצגו בפרק זה: אנדרטה קהילתית פרטית ויער זיכרון.

⁷¹ ברוג, ההנצחה המונומנטלית (לעיל הערה 19), עמ' 97-98.

⁷² ברוטין, לחיות עם הזיכרון (לעיל הערה 22), עמ' 2.

⁷³ ברוג, ההנצחה המונומנטלית (לעיל הערה 19), עמ' 99-100.

פרק שני :

אתר הנצחה לזכר קדושי זגלמביה

בקרבת העיר מודיעין, בצמוד לישוב מבוא מודיעים קיים אתר הנצחה גדול מאוד. רובו יער רחב ידיים וטבורו אתר הנצחה, אליהם מכוון שלט גדול מהכביש הראשי 443. **צולם: מאי 2015.**

פרק זה מתאר את שלבי הקמתו של אתר זה על ידי הקהילה הגדולה שעומדת מאחוריו: קהילת יוצאי זגלמביה. קהילה זו מורכבת משרידים של צבר קהילות בעלות עבר עשיר ומפואר שחבריהן הושמדו ברובם המוחלט בזמן מלחמת העולם השנייה (ראה **נספח א'**). חלקם הגדול של שרידי הקהילות עלה ארצה ובנה בה את חייו מחדש. הם השתלבו בארץ

בכל תחומי החיים. חלק לא מבוטל מהם הגיע למשרות בכירות בתחומים שונים, מה שעזר להם לקדם בצורה לא מבוטלת את העניינים שעמדו אצלם על סדר היום כקהילה. רואים זאת בהדגמה כבר בתהליך הקמת אנדרטת-המצבה של בני הקהילה שהוקמה בשנת 1952 בבית הקברות נחלת יצחק (ראה **נספח ב'**). מדובר בקהילה פעילה מאוד. את ההיסטוריה של פעילותה ואת כרונולוגיית הקמתה מארגונים בודדים לארגון גג אחד ניתן לראות ב**נספח ג'**.

סיפור הקמת האתר מתחיל בשנת 1980. בשנה זו עו"ד אריה בן-טוב, מראשי קהילת יוצאי בנדן בארץ והיו"ר הראשון של הארגון העולמי של יוצאי זגלמביה, שהיה פעיל מאוד פרלמנטרית וציבורית בנושא השואה, ונשא בתפקידים רשמיים הן בכנסת והן בחיים הציבוריים⁷⁴, יצא לפולין וחילץ מוורשה **אוסף של 4,712 תמונות פספורט של יהודים ששהו בגטו בנדן**. תמונות הפספורט הובאו לראשונה בשנת 1946 על-ידי פולני תושב בנדן לידי השורדת רישא מסלובסקה שהקימה בקטוביץ ארכיון לתיעוד חיי היהודים במלחמה במחוז זגלמביה. המוסר הפולני טען שמצא אותן זרוקות במשרד גרמני בעיר שננטש על ידי הגרמנים בתום המלחמה. עם סגירת משרד הארכיון בשנת 1948 העבירה רישא מסלובסקה את התמונות המקוריות כפיקדון לארכיון של הוועד היהודי ההיסטורי בוורשה, שם שכבו בקופסת הקרטון שבתוכה הגיעו שנים רבות. היא לא הצליחה לקבלן בחזרה למרות מאמציה לאורך שנים. בשנת 1979 סיפרה רישא מסלובסקה על התמונות לעו"ד אריה בן-טוב. עו"ד אריה בן-טוב ראה בכך משימה אישית והביאן לישראל בסתיו 1980, לאחר מאמצים רבים. בין התמונות הייתה גם תמונתו של אחיו ישראל הסנברג ז"ל שנרצח

⁷⁴ הערך: [אריה בן טוב](#), בתוך: אתר [יד ושם](#).

בשואה.⁷⁵ לאחר שהובא ארצה מפולין אוצר התמונות, מרביתן של יהודי חבל הארץ זגלמביה, מר איזי גרינגראס יוצא בנדין וסגן יו"ר הארגון העולמי של יוצאי זגלמביה, לקח על עצמו את האחריות על קיטלוגן, בהתאם לפרטים שהיו רשומים על כל אחת מהן מאחור. התמונות שהובאו עוררו הדים רבים בארץ ובתפוצות. הן אף הוצגו בפניו של ראש הממשלה דאז, מר מנחם בגין ז"ל, יוצא פולין שהוריו ומרבית משפחתו נרצחו בשואה:

מימין לשמאל: אברהם גרין, איזי גרינגראס, עו"ד אריה בן-טוב, רוה"מ מנחם בגין.⁷⁶

התמונות המקוטלגות הופצו בין כל הארגונים של יוצאי זגלמביה ברחבי העולם תמורת תשלום, לאנשים שאיתרו ו/או חיפשו בקטלוגים את בני משפחותיהם. אוסף התמונות המקורי נמסר ליד ושם ב-1982. העתק מלא שלהן מופיע באתר המשודרג של קהילות יוצאי זגלמביה.⁷⁷ בזכות פרויקט הפצת התמונות, במהלך שנתיים, נאספו בקופת הארגון 30,000 לירות. סכום נכבד מאוד בזמנו. בשיחה שקיימתי עם איזי גרינגראס הוא ציין בפניי שהיוזמה לריכוז הכסף למטרת הנצחה ואי העברתו לניהול השוטף הייתה שלו. בבחינת אתה יודע היכן אתה מתחיל אבל אתה לא יודע לאן זה יוביל בסוף.⁷⁸ איזי גרינגראס הציע להנהלת הארגון להקים יער הנצחה ובו לנטוע 10,000 עצים לזכר משפחות זגלמביה, כשהמטרה היא עץ לכל משפחה (בהתאם לתחשיב לפיו משפחה גרעינית ממוצעת מנתה 10 נפשות); בשיתוף פעולה עם הקרן הקיימת לישראל, בהתאם למודל הנצחה ביערות אותו היא הובילה. הרעיון התקבל ואיזי גרינגראס החל

⁷⁵ יצחק (איזי) גרינגראס, "שזכות אבות מסיעתם (פרקי אבות, פרק ב', משנה ב') השלב הראשון בהקמתו של אתר הנצחה ליהדות זגלמביה במודיעין", בתוך: עלון זגלמביה, 20 (2007), עמ' 5-6.
אריה, בן-טוב, 'ארבעת אלפים שבע מאות וארבע עשר תצלומים' בתוך:
אתר ארגון עולמי של יוצאי זגלמביה; אריה, בן-טובים, ובחלומי אני שומע את קולי של אימי, דליה: העמותה להנצחת זכרו של אריה בן-טוב הסנברג, 1999.

⁷⁶ אברהם, גרין, זגלמביה ותל אביב, 2015, עמ' 131.
⁷⁷ אוסף התצלומים המלא הוסף לאתר ארגון עולמי של יוצאי זגלמביה לאחר שדרוגו. בקטגוריה 'הנצחה'.
⁷⁸ שיחה טלפונית עם מר יצחק איזי גרינגראס שהתקיימה ב-31 ביולי 2015.

תהליך של חיפוש מקום, יחד עם אברהם גרין מראשי ארגון יוצאי צ'לדז' ויוזם הקמת הארגון העולמי של יוצאי זגלמביה.⁷⁹ בשל אילוצים כספיים הסכום האמור היה היחיד שעמד לרשות ארגון הקהילות למטרת ההנצחה. לאחר משא ומתן עיקש בין אנשי קרן קיימת לישראל וראשי הארגון בתיווכו של מר איזי גרינגראס נחתם ההסכם ואנשי הארגון קיבלו לרשותם **שטח של 40 דונם בצידי כביש 443, סמוך לישוב מבוא-מודיעים**.⁸⁰ לדבריהם, קשריהם האישיים הרבים של חברי הארגון בקרב אנשי הצבא והשלטון עמדו כצד תומך במשא ומתן זה. לשאלתי "מדוע נבחר שטח זה?" הוסבר לי על-ידי אברהם גרין ועל-ידי מנחם ליאור יו"ר הארגון העולמי (2014-2017) שמבין החלופות האחרות מקום זה נבחר בשל היותו במיקום מרכזי על אם הדרך בין ירושלים לתל אביב ובקרבת גוש דן, היכן שגרו מרבית יוצאי הקהילה. המקום היה נגיש והיה צמוד לשפת הכביש הישן של 443. יש לציין שבתקופה זו עדיין העיר מודיעין הסמוכה לא הייתה קיימת ותושביה הראשונים נכנסו אליה רק בשנת 1996, כך שמבחינה נדל"נית היה מדובר באזור ספר לא אטרקטיבי הקרוב לשטחי יהודה ושומרון ומחירו הלם לסכום שהיה ברשות הקהילה. ארבע שנים אחרי הבאת התמונות ארצה, בשנת 1984 התקיים טקס מרגש של הסרת הלוט לאנדרטה ביער לזכר קדושי זגלמביה, כשהשם הנבחר למקום הוא המשך ישיר לשם של אנדרטת-המצבה הממוקמת בנחלת יצחק (ראה **נספח ב'**). בשנת 1985, במהלך כנס עולמי של ארגוני יוצאי זגלמביה שנערך בארץ התקיים במקום טקס נטיעות, שלאחריו החלו בנטיעות ביער, שבו ניטעו בהמשך 10,000 עצים. הוצבה במקום **אנדרטת אבן גבוהה (כמטר ושמונים)** ועליה לוח שיש שחור שעליו חקוקים בעברית ובאנגלית שם המקום ושם שתי הקהילות הגדולות בחבל זגלמביה: "יער לזכר קדושי זגלמביה בנדין סוסנוביץ והסביבה".

1984 - טקס קריאת יער לזכר קדושי זגלמביה מימין: נתק צים ז"ל, מרים ליור ז"ל ואיזי גרינגראס. Naming ceremony of the Zaglembe Park.
(r) Mr. Natek Zim, Mrs. Miriam Liwer & Mr. Izi Greengrass

האנדרטה הראשונה שהוצבה באתר – בעת טקס חנוכת היער.⁸¹

⁷⁹ גרינגראס (לעיל הערה 75), עמ' 6-5.

⁸⁰ שיחה טלפונית עם מר יצחק (איזי) גרינגראס שהתקיימה ב-31 ביולי 2015.

⁸¹ גרינגראס (לעיל הערה 75), עמ' 6.

בזמן הנטיעות ובמהלך הכנס העולמי, ראשי הקהילה בארץ ובתפוצות החלו לחשוב על **רעיון גדול יותר להנצחת בני הקהילות**. לאחר מספר חודשים בהם הנהגת הקהילה בארץ ובחו"ל בחנה את הדברים לעומק, היא הגיעה למסקנה שהדבר הינו בר ביצוע. הוחלט על הנצחה נוספת במקום – **הקמת אנדרטה להנצחת קהילות זגלמביה שנחרבו ותושביהן נרצחו**. סוף סוף יוכלו להגשים את מה שחלמו עליו שנים אך לא יכלו לממש בשל אי-יכולת כלכלית.⁸² הוקמה ועדה ארגונית ציבורית בינלאומית להקמת אתר ההנצחה שהורכבה מראשי קהילות יוצאי זגלמביה, שהיו דור ראשון של יוצאי זגלמביה. יו"ר הוועדה היה פרופ' יהושע פראוור ז"ל, היסטוריון חתן פרס ישראל, יליד העיר בנדין ומראשי הקהילה בארץ, ולצידו שני סגנים - עו"ד אריה בן-טוב שייצג את הארגון בישראל ומר סם סקורה ראש קהילת יוצאי סוסנוביץ-בנדין בניו-יורק שייצג את חברי הקהילה בתפוצות. מבין מספר אמנים יוצאי זגלמביה אליהם פנו אנשי הוועדה הציבורית הבינלאומית, התקבלה תכניתם של הפסלת מרילה פדר והאדריכל דב חוף.⁸³ בארץ הוקמה **ועדה מארגנת להקמת האתר** שהורכבה מצוות מנהל מצומצם שפיקח על התקדמות האתר וגיוס כספים עבורו והם: מר אברהם גרין יו"ר הוועדה, איזי גרינגראס סגן יו"ר הוועדה, משה מגר יליד בנדין גזבר הוועדה והגזבר המייסד של הארגון, נתק צים יליד סוסנוביץ מזכיר הוועדה והמזכיר המייסד של הארגון, נפתלי פדר יליד אולקוש חבר הוועדה, בעברו חבר הכנסת מטעם מפלגת מפ"ם-מערך וסגן יו"ר הכנסת. הוכנו תכניות האתר והסקיצות שלו שמשו את מגייסי הכספים בשליחותם. ההיענות הייתה רבה, לארגון הצטרפו קהילות נוספות וכספים רבים גויסו, בעיקר בצפון אמריקה. בעת ביקור בארה"ב ראה יצחק גרינגראס בושינגטון אתר הנצחה לזכר חיילי מלחמת וייטנאם ושם הייתה בקעה שהנציחה את שמות הנופלים. בהשראה זו שונו במעט תכניות האתר ונוספה לו בקעת ההנצחה, בקעה אליה יורדים במדרגות.⁸⁴

תמונת דגם האתר: מימין רחבת הקהילות, במרכז ' רחבת ההתכנסות' ובהמשכה 'בקעת הקהילות'.
משמאל 'קיר התורמים'.⁸⁵

⁸² נפתלי, פדר, "מורשת יהדות זגלמביה – מהעבר אל העתיד", בתוך: **עלון זגלמביה**, 1 (1997), עמ' 3.

⁸³ מרילה פדר הינה אשתו של נפתלי פדר, ראה: גרינגראס (לעיל הערה 75), עמ' 5-6.

גרין (לעיל הערה 76), עמ' 112.

⁸⁴ יצחק, גרינגראס, "וזכות אבותם מסייעתם...", בתוך: **עלון זגלמביה**, 37 (2015), עמ' 3.

⁸⁵ תמונת הדגם מתוך: **עלון זגלמביה**, 22 (2008), עמ' 1.

המהנדס וסא"ל צבי לנגר ז"ל⁸⁶ היה יו"ר הוועדה המקצועית שפיקחה על בניית יד הזיכרון. סגנו היה המהנדס צבי דנצידר יליד סוסנוביץ. דב (ברנרד) למל יליד בנדין ושריד אושוויץ, קבלן בניין במקצועו ביצע את עבודות הבנייה והפיקוח במקום.⁸⁷ כשנה לפני תחילת העבודות באתר, מע"צ שיפצה את כביש 443 והסיטה אותו במעט מהתוואי המקורי. יצחק גרינגראס דאג שהתוואי הישן לא ייהרס ויישאר כחניון ענק לבאי האתר. רואים זאת היטב בתמונה המופיעה בתחילת הפרק, מאחורי השלט. הם האמינו שהם יזדקקו לשטח חניה נרחב מאוד לבאי הטקסים במקום. האתר החל לקרום עור וגידים והעבודות באתר החלו תוך תחושת שליחות עצומה, כדבריו של יצחק גרינגראס: "אני מרגיש סיפוק רב שיכולתי לתרום בהקמת האתר המפואר ורואה בזאת מצווה גדולה לזכר כל יהודי זגלמביה... רוצה אני בזאת לראות את הדורות הבאים ממשיכים בעבודת קודש זו לזכר יקירנו."⁸⁸ כך חשו כל אחד ואחד מבני הקהילה שנתנו יד בהקמת האתר. כולם, בלי יוצא מן הכלל, עשו זאת בהתנדבות מלאה.

האתר שהוקם נבנה עם שינויים קלים מהדגם, והכיל מכלול המורכב ממספר חלקים.⁸⁹ בכניסה לאתר ההנצחה בפינה הוחלפה 'אנדרטת האבן הראשונה' שהוצבה במקום ב-1984 והנציחה את הקמת היער, זרע אתר הזיכרון. היא הוחלפה באבן גולמית יותר וקטנה יותר מהאבן המקורית והכיתוב שעליה נעשה על לוח שיש בדומה לצבע האבן. כנראה שלשם שמירת הפרופורציה והנראות ביחס למכלול אתר הזיכרון שעוצב במקום.

האנדרטה שכיום באתר. צילום: מאי 2015

כמה מטרים מימין לעומק היער מוקם 'קיר התורמים', ברבות השנים ועם התרבות התורמים ליד הזיכרון נוסף בצמוד אליו קיר תורמים שני. על קיר התורמים יש חלוקה בהתאם לאופי התרומה לאתר:

⁸⁶ אלתר, ולנר, "ארץ הצבי / צבי לנגר", בתוך: עלון זגלמביה, 26 (2010), עמ' 7.
⁸⁷ נכדו בן למל הדליק לכבודו משואה בטקס יום השואה באתר ב-24.4.2017. מתוך 'טכס ביום השואה 2017-4-24', בתוך: אתר ארגון עולמי של יוצאי זגלמביה, לשונות אירועים.
טלי, פרקש, "קפה ירושלים" בפולין: "היו לי חיים נפלאים. עכשיו אני מעביר את הזיכרון" Ynet, 4.5.2016.
⁸⁸ גרינגראס (לעיל הערה 84), שם.
⁸⁹ יצחק, גרינגראס, "'והבאתי אתכם אל אדמת ישראל" – 20 שנה לפתיחת יד הזיכרון ליהדות זגלמביה", בתוך: עלון זגלמביה, 22 (2008), עמ' 2.

בונה, פטרוון, מייסד, נאמן, נוטר, מיטיב. ההוקרה על קיר התורמים היא בדמות לוח מתכת, שגודלו היה בהתאם לגודל התרומה למקום:

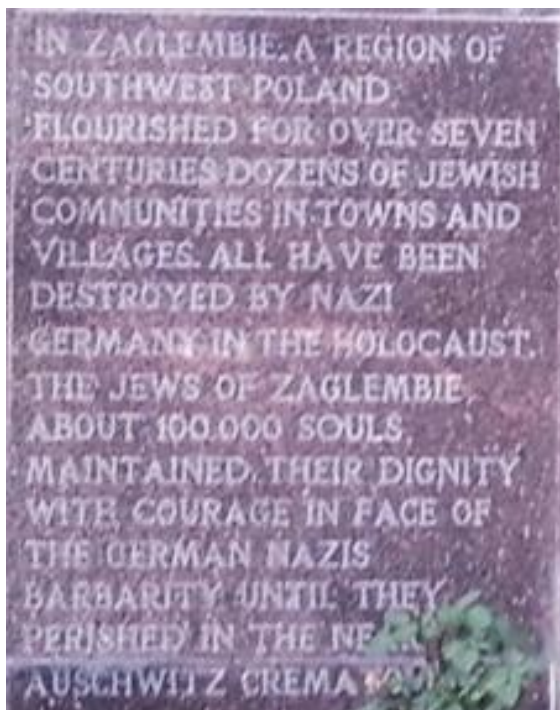

מימין קיר התורמים הראשון. משמאל קירה תורמים השני. צולם: מאי 2015

אחרי קיר התורמים מתקדמים מספר צעדים קדימה ופונים שמאלה. שם ניצבים בתחילתה של 'רחבת ההתכנסות', מימין פינת 'רחבת הקהילות החרבות', ומשמאל, בקצה בו היו אמורות להיות המדרגות המופיעות בדגם ואשר לא נבנו בסוף, הוצב קיר מחומרים זהים לקיר התורמים: **קיר מידע** מצופה פלטות שיש גרניט בצבע חום. למעלה צויין בעברית ובאנגלית שם האתר: "יד זכרון לקדושי זגלמביה" ובמרכז הוצבה מפה של אזור זגלמביה, ומצדדיה ישנו הסבר קצר על הקהילות וגורלן, מימין בעברית ומשמאל באנגלית. לדברי יצחק איזי גרינגראס הרעיון לכך עלה לאחר שתורמים מארה"ב ביקרו בארץ וראו את הסקיצה הראשונית של האתר. הם הציעו להוסיף מפה שתעניק הסבר קצר על האיזור, **מפני שביקשו לאפשר הסבר וידע לכל המבקרים שיבואו למקום ושאינם מבני הקהילות**. כדי לוודא שהשם ו/או אזור זגלמביה יהיו מוכרים וידועים בבחינת 'ידע על הקהילה שמונצחת'. המפה הוכנה על ידי יהודה (יולק) נשרי ז"ל, איש סוסנוביץ שנפטר זמן קצר אחרי הכנתה:

לוח הכניסה המכיל מידע אינפורמטיבי ומפה של אזור קהילות זגלמביה.
למטה מפה של שני הגטאות שנוספה מאוחר יותר. צולם: מאי 2015

המלל באנגלית. צולם: מאי 2015

המלל בעברית. צולם: מאי 2015

מפת הקהילות. צולם: מאי 2015

כאמור, 'רחבת התכנסות' מתחילה בנקודה זו, היא גדולה ומרווחת ומכילה כ-800 איש בתפוסה מרווחת. הרחבה מכוסה ריצוף אבן וחצץ לבן לסירוגין. היא לא הוגבהה כבתכנון המקורי אלא נשארה במפלס הכניסה בו מוקמו 'קיר התורמים' וקיר המידע.

מבט על 'רחבת ההתכנסות' ו'רחבת הקהילות'. צולם: מאי 2015

מצד ימין בחלק שכן מוגבה מהרחבה מוקמה 'רחבת הקהילות החרבות' המורכבת ממצבות לזכר כל אחת מ-23 קהילות זגלמביה שהיו חברות בארגון בזמן הקמת האתר. בכניסה לרחבת הקהילות, מימין למדרגות, יש לוח גרניט שחור ועליו חרוט בעברית ובאנגלית: "רחבת הקהילות החרבות". הרחבה מונגשת באמצעות רמפה משמאל למדרגות. המצבות שונות זו מזו בצורתן, בגודלן ובאופן הצבתן. הן ממוקמות על שטח מוגבה ומסודרות בהתאם לשני עקרונות: גודל ומיקום גאוגרפי, כלומר הלוחות מוצבים בהתאם למיקומם הגיאוגרפי על שטח זגלמביה וכן באופן יחסי לגודל היישוב; עיר גדולה מיוצגת במצבה גדולה ועומדת ובכיתוב גדול וכך הלאה. בסה"כ יש שמונה מצבות אבן עומדות המנציחות כל אחת קהילה אחת (הגדולות ביותר) ושלוש מצבות (שתיים מהן שוכבות) המנציחות כל אחת חמש קהילות (הקטנות יותר). בעת הנחת המצבות הניחו יצחק גרינגראס ואברהם גרין עפר שהובא מאושוויץ מתחת לכל אחת ואחת מהן. לדברי יצחק גרינגראס: "ולא אשכח איך אברהם גרין ואני הנחנו עפר שהובא מאושוויץ תחת עמודי הקהילות ודמעות זלגו מעיננו."⁹⁰ הרחבה כולה מכוסה אבני חצץ לבן בדומה לצבע המצבות.

שיפוע הנגשה לרחבה. צולם: מאי 2015

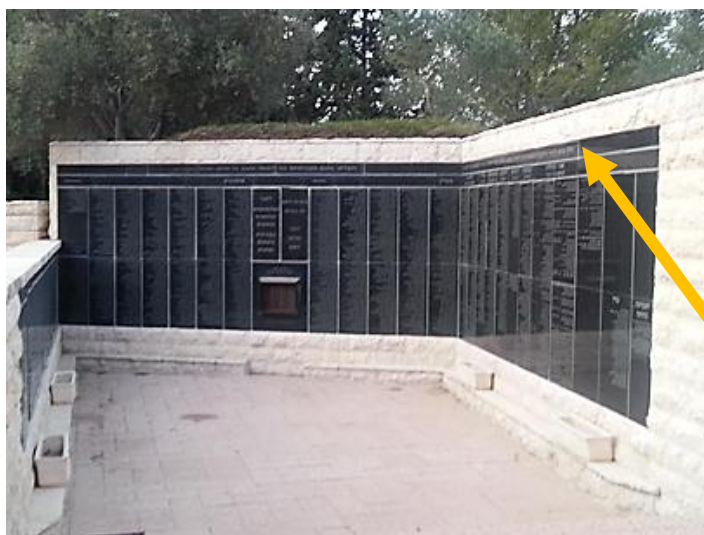
השלט בכניסה לרחבה בימין המדרגות. צולם: מאי 2015

⁹⁰ גרינגראס (לעיל הערה 84), שם.

מצבות הקהילות. צולם: מאי 2015

בקצה השני של 'רחבת ההכנסות' ממוקמת 'בקעת ההנצחה', אליה יורדים מגרם מדרגות התופס את כל רוחבה. הרחבה בנויה בצורת ח גבוהה, ועל קירותיה לוחות גרניט שחורים ועליהם חרוטים שמות הנספים בהתאם לחלוקה גיאוגרפית של הקהילות בהן חיו הנרצחים. שמות הקהילות רשומים בראש הלוחות. לחברי הקהילה ניתנה האפשרות להנציח באופן אישי ושמי בעלות של \$150 לשורת הנצחה; בכל שורת הנצחה ניתן לרשום מספר שמות של בני משפחה גרעינית, של משפחה מורחבת ושל מכרים. לדברי האדריכלית מרילה פדר הבחירה בגרניט שחור הייתה בהשפעת מצבת השיש השחורה של הרצל בהר הזיכרון בירושלים (1960). היה חשוב להם שהאתר יראה מכובד, מרשים ואסתטי.⁹¹ על הקיר בפינה הימנית העליונה ישנו כיתוב על לוח גרניט שחור: 'בקעת הקהילות' בעברית ובאנגלית. חלק זה של הקיר היה בטון חשוף וצופה מאוחר יותר גם באבן כפי שרואים בתמונות המופיעות בתחילת הפרק השלישי.

לוחות הגרניט ועליהם שורות הקדשה המכילות שמות קדושי זגלמביה המונצחים באתר.
צולם: מאי 2015

בראש הקיר ביד ימין כתוב: "ואלה שמות קדושי זגלמביה למשפחותיהם שהומתו בשואה בשנים תרצ"ט-תש"ה 1939-1945 ומונצחים ביד זכרון זה".

⁹¹ פגישה עם מרילה פדר, אדריכלית האתר 3 ביולי 2015.

מעל שמות המונצחים יש את שמות הקהילות ומעל חקוק הפסוק מדברי הנביא יחזקאל, חזון העצמות היבשות: "והעלתי אתכם מקברותיכם עמי והבאתי אתכם אל אדמת ישראל" (יחזקאל, ל"ז, 12)

מתחת ללוחות הונחו **אדניות** עם חול לשם הדלקת נרות זיכרון, כמיטב המסורת היהודית. גרם מדרגות צדדי מוביל לשטח שמעל '**בקעת הקהילות**' ושם מוצבות אותיות ענק המרכיבות **המילה 'זכור'** מהמשפט: "זכור את עשה לך עמלק" (דברים, פרשת כי תצא, כ"ה, 17). האותיות עוצבו על-ידי המהנדס צבי דנציגר והן עשויות מפלדה מיוחדת שהובאה מאירופה. לדברי האדריכלית מרילה פדר פלדה זו נבחרה במיוחד בשל הצבע שלה המקנה לה מראה חלוד, המסמל דברים עתיקים, ישנים ומעביר מסר של זמן עבר.⁹² האותיות '**זכור**' גדולות מאוד ונראות למרחוק. לדברי כל אנשי הקהילה איתם דיברתי על האתר הכיתוב 'זכור' בזמן הקמת יד הזיכרון נראה למרחוק על-ידי כל נוסעי הכביש הראשי ומטיילי האזור. היער העבות שצמח מסביב לאתר הזיכרון ברבות השנים הסתיר את הכיתוב.

התמונה לקוחה מאתר קהילת יוצאי זגלמביה [בלשונית הנצחה](#).

⁹² פגישה עם מרילה פדר, אדריכלית האתר 3 ביולי 2015. גרינגראס (לעיל הערה 49), שם.

הכיתוב 'זכור' והמשואות. צולם: מאי 2015

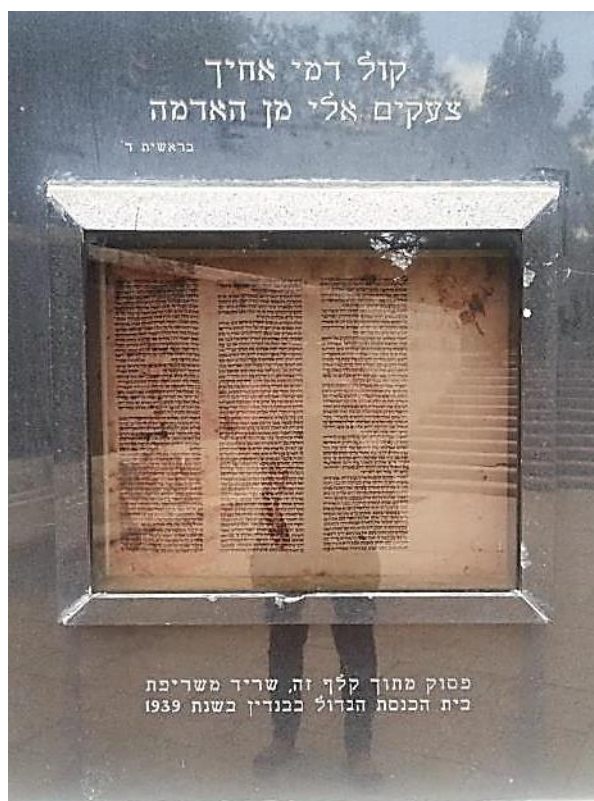
צולם: מאי 2015

על קיר 'בקעת ההנצחה' הוצבו שבעה מתקנים של גז להדלקת **שבע המשואות** בטקס יום השואה: 'שש משואות לזכר השואה' ו'**משואת תקומה**' אחת. '**משואת התקומה**' שונה בצורתה, בגודלה ובחומר ממנו היא עשויה. היא הוכנה מהפלדה שממנה הוכנו האותיות '**זכור**'. צורתה מזכירה להבת תמיד/ אש התמיד ופירמידה. המשואות נוספו זמן קצר לאחר טקס חנוכת האתר. מתחת למשואות, על קיר בקעת ההנצחה קובעו **מוטות לשם תליית זרי ה'זכור'**. בשטח הסובב את יד הזיכרון נשתלו שיחים ופרחים שונים.

אתר ההנצחה המרשים נחנך בטקס לזכר יום השואה, באפריל 1988. הטקס היווה את שיאו של הכנס העולמי של יהודי זגלמביה שהתקיים בארץ בשנה זו. בעלונים כתוב שבטקס השתתפו כאלפיים איש מישראל ומהתפוצות. מאז, מדי שנה, מתקיים כל שנה טקס ביום השואה בהשתתפות בני הדור הראשון, השני והשלישי והרביעי.

מספר חודשים אחרי טקס פתיחת האתר, יצא טיול לחבל זגלמביה, **סיור השורשים המאורגן הראשון של יוצאי הקהילה**. בסיור השתתפו שלושה דורות מבני הקהילות השונות בארץ ובתפוצות. הסיור החל מסורת שנתית העוזרת לקרב בין חברי הקהילה ברחבי העולם. במהלך ביקור חברי המשלחת בבנדין, ניגש אליהם פולני תושב המקום ושאלם לשפתם המוכרת לו. הם דיברו יידיש. כשהבין שמדובר ביהודים הוא רץ לביתו והביא גוויל (קלף שריד מספר תורה שנשרף), עליו שמר שנים בביתו. על הגוויל ניתן היה להבחין

בכתמי הדם של הנרצחים ועליהם טביעות אצבע.⁹³ התברר שמדובר בגוויל שריד מבית הכנסת בבנדין.

עם כניסת הגרמנים לבנדין, בימי המלחמה הראשונים בספטמבר 1939, כינסו הגרמנים יהודים רבים בתוך בית הכנסת והציתו אותם חיים. בית הכנסת נשרף עד היסוד ויהודים רבים נשרפו למוות בתוכו.⁹⁴ העתק קלף זה שניצל משריפת בית הכנסת בבנדין הוצב עם חזרתם ארצה ב'בקעת ההנצחה'

באתר. הגוויל מוצג בתוך כיסוי זכוכית במרכז לוח הגרניט השחור שמול גרם המדרגות היורדות ל'בקעת

ההנצחה', כשמימינו שמות המונצחים מקהילת בנדין. הקלף הינו חלק מספר בראשית. מעל הקלף נחקק על לוח השיש השחור פסוק מתוכו: "קול דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה." (בראשית ד' פסוק י'). מעל לכיתוב זה שתי כתובות נוספות. מימין: "ונקיתי דמם לא נקיתי" (יואל פרק ד' פסוק כ"א). משמאל: "לזכר עלומי השם" וכן "לזכר המתקוממים והלוחמים בנאצים בקהילות גיטאות ומחנות".

קלף שריד מבית הכנסת הגדול בבנדין.
תמונה זו והקודמת לה צולמו: מאי 2015

הסכום שנדרש לבניית האתר היה \$200,000 ולא כלל את עלויות האחזקה, שהיו נכבדות.⁹⁵ משיחה עם יצחק גרינגראס עלה כי רעיון ההנצחה של הקרובים שנספו במחיר כל כך סמלי של \$150 לשורת הנצחה קסם ליוצאי זגלמביה רבים. זו הייתה עבורם דרך נהדרת להנציח באופן פרטי ואישי את בני משפחותיהם. אנשים רבים נהרו לראשי הארגון וביקשו להנציח את קרוביהם. בזכות הנצחה זו החל להאסף כסף רב בקופת הארגון. עלות זו שנאספה, וממשיכה להאסף במהלך השנים מחברי הקהילה תמורת ההנצחה

⁹³ עדותו של שמשון ישיביץ, יום שישי 24 ביולי 2015.

⁹⁴ יצחק גרינגראס, "פיתחו לי שערי צדר, אבוא במ אודה יה." (תהילים, קיח) על בתי כנסת וחזנות בזגלמביה", בתוך: עלון זגלמביה, 8 (2001), עמ' 7. יצחק גרינגראס ז"ל היה סגן יו"ר הארגון ואחראי על אתר ההנצחה במודיעין.

⁹⁵ גרינגראס (לעיל הערה 84), שם.

האישית של קרוביהם, סייעה להשלים את פרויקט הקמת האתר וסייעה בחתימה על **הסכם עם קרן קיימת לישראל עבור אחזקת האתר** ופרויקטים נוספים. בשנת 1991 חתמה הנהלת הארגון על הסכם עם קרן קיימת לישראל ל-50 שנה, לפיו קרן קיימת לישראל תהיה אחראית על תחזוקת אתר הנצחה ותסייע בקיום העצרת השנתית ביום השואה. בשנת 1997 הנהגת הארגון השתמשה בצבירה לשתי מטרות, האחת פיזית והאחת חוזית. מימין ל'רחבת ההתכנסות', מעבר לרמפה שהובילה ל'רחבת הקהילות החרבות', הוסיפו 'אמפיתיאטרון', לרווחת המבקרים והמשתתפים בטקסים. הסכום החסר להשלמתו ניתרם על ידי סטלה וסם סקורה מניו-יורק, שהיה אחד משני סגני ראש הוועדה הציבורית הבינלאומית להקמת האתר, פעילים מרכזיים של הארגון במזרח ארצות הברית, מהתורמים הגדולים של הארגון שם ובארץ, מהמייסדים של שלוחת יד ושם בניו-יורק.⁹⁶

האמפיתיאטרון ובימין במרכז אבן להנצחת התורמים. צולם: מאי 2015

אבן להנצחת התורמים של האמפיתיאטרון: שמואל (סם) וסטלה סקורה שריל ומשה ליפשיץ ובנותיהם, יוצאי סוסנוביץ הגרים בניו-יורק. צולם: מאי 2015

⁹⁶ גרינגראס (לעיל הערה 89), שם. "מדליקי המשואות", בתוך: עלון זגלמביה, 17 (2005), עמ' 3.

המטרה השנייה הייתה הארכת חוזה החכירה מקרן קיימת לישראל לזמן בלתי מוגבל תמורת סכום נכבד. כך הבטיחו ראשי הקהילה את שטח הקרקע עליו הוקם האתר לדורות. בשנת 2000 התגלה ונדליזם נוראי באתר. מערכת ההשקיה נהרסה, הושחתו מספר לוחות תורמים, נותצו שני לוחות שיש שחור עליו הונצחו שמות קדושים, נשברה הזכוכית שמגנה על העתק גוויל ספר תורה מבנדין, נותצו האדניות המשמשות להדלקת נרות זיכרון, הושחת לוח השיש עליו יש את מפת זגלמביה. הנהלת הארגון בסיוע קרן קיימת לישראל שיפצו את המקום.⁹⁷

במהלך השנים נוספו באתר הזיכרון אנדרטאות נוספות. בשנת 2008 התווספה לאתר 'אנדרטה לזכר נצר אחרון' ובה הונצחו שישה חללים יוצאי הקהילות שנפלו במלחמת העצמאות. בשנת 2004 נחנכה בהר

הרצל אנדרטה לזכר 'נצר אחרון', שהנציחה את זכרם של 275 חללי מלחמת השחרור שהיו ניצולי שואה אשר נשארו נצר שריד אחרון למשפחתם, ונפלו בקרבות. חלק מהכיתוב על המצבה ביד הזכרון לקדושי זגלמביה' זהה לכיתוב שעל המצבה בהר הרצל, המוצבת בקצה השביל המחבר בין הר הרצל ויד ושם: "הבית שהיה שם – ואיננו. הבית שיכלו לבנות פה – ולא זכו. הם היו נצר אחרון לביתם – ואינם."⁹⁸ היוזם והמבצע היה שמשון ישביץ, מבני הדור השני וכיום חבר הנהלה. שמשון דאג לאיסוף ששת השמות של יוצאי זגלמביה כדי לתת להם כבוד ולהנציח אותם באתר.⁹⁹ האנדרטה הוצבה

בסמוך לגרם המדרגות אשר עליו עולים האנדרטה לזכר נצר אחרון. צולם: מאי 2015 מדליקי המשואות.

שמותיהם של ששת הנופלים והסיפור האישי שלהם מונצחים גם באתר יזכור של מדינת ישראל.¹⁰⁰ ואלו

שמותיהם: בלט אברהם (וולברום), דפנר אברהם (זביירצ'יה), לנצ'ר טננבוים שושנה (רדומסק), נודלמן שמואל (בנדין), ציפניק קלמן (זביירצ'יה), קוחן יוסף (אולקוש).

בשנת 2012, לקראת ההכנות לציון 70 שנה לחורבן יהדות זגלמביה, נוספה לאתר 'מפה של שני גטאות זגלמביה – שרודולה וקמיונקה', אשר הוצבה מתחת למפת זגלמביה

מפת שני הגטאות. צולם: מאי 2015

⁹⁷ י"ד זדונית פגעה ביד הזיכרון, בתוך: עלון זגלמביה, 7 (2000), עמ' 6.
⁹⁸ איילה, לוי, "אנדרטת 'נצר אחרון': על דחיקה והדחקה במלאכת הזיכרון", זמנים: רבעון להיסטוריה, 95 (2006), עמ' 38-43.
⁹⁹ אברהם, גרין, דברי פתיחה, בתוך: עלון זגלמביה, 19 (2006), עמ' 2.
¹⁰⁰ אתר יזכור – שמות חללי נצר אחרון בתוך: אתר ההנצחה לחללי מערכות ישראל, [נצר אחרון](#).

בכניסה לאתר. לדברי שמשון חברי הקהילה התלבטו באיזה אתר הנצחה להציב את המפה. תחילה חשבו להציב את הלוח באנדרטת-המצבה בבית הקברות נחלת יצחק, שם מתקיים טקס זיכרון כל שנה בתשעה באב. היום בו החל חיסול שני גטאות אלו. מה שהכריע בסוף הייתה כמות המבקרים הרבה יותר באתר הזיכרון בקרבת הישוב מבוא-מודיעים מאשר בבית הקברות.

בשנת 2013, במלאת 70 שנה לחורבן יהדות זגלמביה, הוסיפו באתר את 'האנדרטה לזכר ארבע גיבורות המחתרת היהודית באושוויץ- בירקנאו'.

עומד עמוד גרניט שחור בדמות משרפה. שמות ארבע הנשים: אלה גרטנר (זגלמביה), אסתר וייסבלום (ורשה), רגינה ספירשטיין (זגלמביה), רוזה רובוטה (ציחאנוב). הן עבדו בבית החרושת אוניון שהיה בשטח המחנה והעבירו כמויות זעירות של חומרי נפץ לידי אנשי המחתרת באושוויץ ולאנשי הזונדרקומנדו (האסירים שהיו ממונים על שריפת הגופות במשרפות) במשרפות בירקנאו. הזונדר קומנדו מרדו באוקטובר 1944 ופוצצו משרפה אחת. השותפים למרד אותרו ועונו למוות. ארבעת הנשים עונו ולבסוף נתלו בהוצאה להורג

הפומבית האחרונה שהתקיימה באושוויץ, ב-6 בינואר 1945. כמה ימים אחר כך ב-18 בינואר שוחרר המחנה על-ידי חיילי הצבא האדום.¹⁰¹

האנדרטה לזכר ארבע גיבורות המחתרת היהודית באושוויץ- בירקנאו. צולם: מאי 2015

¹⁰¹ "ארבע גיבורות המחתרת באושוויץ", בתוך: עלון זגלמביה, 26 (2010), עמ' 5.

בשנת 2015, בסמוך לטקס יום השואה שהתקיים באתר, נוספה לאתר **'האנדרטה לזכר כותבי המכתב האחרון שנשלח מבנדין ב-1943'**. באנדרטה מופיעים שמות כותבי המכתב ומשפטים נבחרים ורקע קצר על פועלם. כמו כן מופיעה יד איתנה וחסונה האוחזת את המכתב המגולגל בצורה גאה. אלמנט פיסולי חדש באתר. במהלך הטקס נחנכה האנדרטה. אזכור ראשון למכתב זה מופיע כבר בעלון זגלמביה מספר 13,

בספטמבר 2003. מדובר במכתב שנשלח מגטו בנדין ב-17 ביולי 1943 כתשובה למכתב שהגיע מנציג ועד ההצלה הארצישראלי שישב בקושטא שבטורקיה. המכתב נכתב ימים ספורים לפני חיסול הגטו באוגוסט 1943. המכתב מתאר את חורבן הקהילות היהודיות בליטה ובפולין ומספר על מרד גטו וורשה ומחנות ההשמדה. על המכתב חתומים חברי המחתרת היהודית בבנדין: פרומקה פלוטינצקה, הרשל

שפרינגר, צבי בראנדס, ישראל קוזיך ישראל ושלמה לרנר. המכתב הועבר באמצעות שליח לא יהודי לתורכיה, שם תורגם מגרמנית לעברית והעתקים ממנו נשלחו למוסדות העבריים בארץ ישראל ולוועד ההצלה שישב בשוויץ. הכותבים ידעו שעד שהמכתב יגיע לנמענים הם כבר לא יהיו בחיים: **"בשעה שתקבלו את מכתבנו, לא יהיה עוד איש מאיתנו בחיים עוד"**. בעלון זגלמביה מופיע צילום המכתב שפורסם בספר 'פנקס זגלמביה' באוסטרליה.¹⁰² ישראל לרנר, אחיו של שלמה לרנר וממקימי קיבוץ נצר סירני, הכיר את כל כותבי המכתב משום שהם פועלים רבות בביתו שבגטו קמיונקה.¹⁰³ ישראל לרנר הדליק את המשואה

השלישית בטקס יום השואה שהתקיים באתר ב-

16 באפריל 2007.

פיסול על האנדרטה: יד מחזיקה במכתב.
משמאל הכיתוב באנדרטה. צולם: מאי 2015

¹⁰² אלטר, ולנר, "מכתב אחרון מבנדין", בתוך: **עלון זגלמביה**, 13 (2003), עמ' 4.

¹⁰³ שלמה, לרנר, "תגובה למאמר 'מכתב אחרון מבנדין' שפורסם בגליון מס. 13", בתוך: **עלון זגלמביה**, 14 (2004), עמ' 6.

בשנת 2014 נוספו **שתי אבני הנצחה באתר בגב האמפיתיאטרון**, בחלק השמאלי-מזרחי שלו: האחת **לזכר עו"ד אריה בן-טוב (הסנברג) ז"ל**, היו"ר הראשון של הארגון העולמי של יוצאי זגלמביה אשר היה פעיל מאוד בנושא הנצחת השואה בכלל, הנצחת יהדות זגלמביה בפרט והיה ממקימי אתר הזיכרון. נפטר ביוני 1996. האחרת **לזכר שמעון והלנה פירסטנברג ז"ל**, תעשיין מגדולי הנדבנים של יהדות זגלמביה אשר תרמו את בניין הגימנסיה היהודית בבנדין. שתי האבנים הוקמו כדגם מוקטן של האבן שמנציחה בצידו השני של האמפיתיאטרון את שמואל (סם) וסטלה סקורה, שריל ומשה ליפשיץ ובנותיהם.

צולם: מאי 2015

בשנת 2018 בוצע **שיפוץ נרחב באתר**, לרגל 30 שנה להקמת אתר הזיכרון ו-70 שנה למדינה. לוחות ההנצחה חוזקו ומורקו, נוקו כל האנדרטאות באתר וכל קירותיו המצופים אבן-ירושלמית, הוחלפו מתלים לזרי הזיכרון ונוספו חדשים, נוספו עוד אדניות להדלקת נרות והוצב הלוגו של הארגון על קיר 'בקעת ההנצחה'. נכון לשנת 2015 הונצחו ב'בקעת ההנצחה' 5,300 שמות של אנשים שלא זכו להגיע לקבר

ישראל¹⁰⁴.

צולם: יוני 2018

¹⁰⁴"האתר להנצחת קהילות זגלמביה מציין 30 שנה להווסדו", בתוך: עלון זגלמביה, 42 (2018), עמ' 6.

פרט בלוח השיש השחור המציין את השיפוץ, במרכז צד ימין בלוח הימני ביותר. צולם: יוני 2018

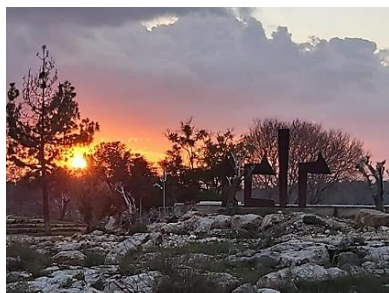
בט"ו בשבט בשנת תשע"ט, בינואר 2019, הוכנס ביד הזיכרון מימד חדש שאינו עוסק בגבורה היהודית. ניטע בו עץ לזכר נזירה חסידת אומות העולם: האם תרזה יאנינה קירוצינסקה שהסתירה ילדים יהודיים בזמן השואה והוצב שלט מתכת במקום.¹⁰⁵ מספר חודשים אחר כך, בל"ג בעומר, 23 במאי 2019, כשלושה שבועות אחרי אחרי טקס יום השואה שהתקיים באתר ב-2 במאי, שריפה גדולה כילתה 30% מיערות בן-שמן,¹⁰⁶ ובכללם נשרף חלק נכבד מייער לזכר קדושי זגלמביה. נס גדול התרחש והאתר עצמו לא ניזוק, כולל דגל ישראל המונף באורח קבוע בחודש הזיכרון ליד המילה 'זכור'. זאת לא ניתן היה לומר על הישוב הסמוך מבוא מודיעין, שרוב הבתים שבו נשרפו כליל. להלן תמונות המקום לאחר השריפה:

בקעת ההנצחה. צולם: יולי 2019

קיר התורמים. צולם: יולי 2019

צילום האנדרטה מאחור. צולם: יולי 2019.

רחבת הקהילות החרבות. צולם: יולי 2019

¹⁰⁵ ט"ו בשבט', עלון זגלמביה 44 עמ' 9.
¹⁰⁶ הערך [יער בן שמן](#) בויקיפדיה.

העץ לזכר 'חסידת אומות העולם' נשרף כליל. השלט שרד. צולם: יולי 2019

עכשיו בעקבות השריפה קיימת באתר ההנצחה התחושה של פעם, התחושה שהמקום השרה בשנים הראשונות להקמתו, בשנים בהן עצי היער היו צעירים ונמוכים ולא הסתירו אותו. עכשיו רואים שוב והיטב את המילה 'זכור' מהכביש:

מבט מהכביש. צולם: אוגוסט 2019

קרן קיימת לישראל החלה במהרה בתהליך של שיקום הצומח במקום על ידי כריתת עצים שנשרפו, חידוש מערכת הצמחייה וההשקיה ונטיעה מחדש של צמחים ועצים. בקרבת האתר ניטעו עצי זית ובחלק המרוחק יותר ניטע חורש טבעי. נראה כי הם החליטו לא לנטוע עצי אורן שצומחים מהר ויכולים להסתיר שוב את האנדרטה. ניתן גם לראות כי שילוט ההכוונה לאתר אשר ממוקם לצידי הכביש הראשי 443 שונה. חלקו העליון, שלטעמי עשה זילות לאתר, הוסר. כיום השלט מורה על האתר בלבד, בניגוד לשלט הקודם המופיע בתחילת הפרק. השלט שהעיד על שיפוץ האתר לרגל

שנות ה-70 למדינה
הוסר מלוחות
ההנצחה השחורים
והוכן שלט חדש
שמוקם בכניסה

לאתר, בדופן הקיר ההיקפי של רחבת הקהילות החרבות, מול לוח המידע בכניסה לאתר, עליו יש מפה והסבר על קהילות זגלמביה. בעיניי תיקון נכון וראוי. במקביל, ניתן לראות את פעילות ההנצחה המתמשכת על לוחות ההנצחה. ניתן להבחין בכך לפי סדר רישום השמות המופיעים על הלוח, שלא מופיעים לפי סדר האי"ב אלא לפי סדר הוספתם הכרונולוגית על לוח הקהילה. לוחות ההנצחה מוספרו לשם קיטלוג והעלאה לאתר.

צולם: אוקטובר 2020

קיימת במקום הרגשה שבגלל השריפה האתר זכה לתחיה מחודשת ולחידוש/ריענון לא מתוכנן של אחת ממטרות מקימיו: שכל מי שיגיע לאזור יראה אותו בעת המעבר לידו. כך ויממש את הכתוב בו באותיות קידוש לבנה: **זכור!** הם יזכרו את בני קהילות זגלמביה, את חייהם ואת דרך מותם.

התמונות לקורות מעלון זגלמביה, 45 (2019), עמ' 6.

האתר חשוף כולו. כל היער שמסביב נשרף.
צעירים נהנים מהמקום הנעים והפסטורלי ומקיימים פיקניק במקום
בפינה השמאלית של התמונה ניתן לראות את אבני הנצחה לזכר אריה בן-טוב ושמעון והלמה פירסטנברג.
צולם: אוקטובר 2020

בתחתית התמונה ניתן לראות שוב את אבני ההנצחה לזכר אריה בן-טוב ושמעון והלמה פירסטנברג,
כשברקע רואים את הנטיעות החדשות של חורש טבעי ועצי זית מסביב לאתר.
צולם : אוקטובר 2020

פרק שלישי:

סוכני הזיכרון ופועלם באתר הזיכרון לקדושי זגלמביה

הנצחה היא פעולה של סוכן זיכרון ההופכת מקום או אדם/קבוצת אנשים לקדושים / מקודשים. היא מהווה מקום מפגש בין תרבויות אשר משפיע על נפש המנציח. כפי שהוסבר והודגם בשני הפרקים הקודמים, קיימת הנצחה עממית אשר צומחת מלמטה והיא שונה מהנצחה לאומית המנותבת מלמעלה על-ידי ראשי המדינה וקובעי המדיניות.¹⁰⁷ מקום הנצחה עממי ומקום הנצחה לאומי זקוקים לסוכן זיכרון כדי להמשיך להתקיים בתודעה לאורך זמן. סוכן זיכרון במרחב הקידוש הישראלי ובכלל יכול להיות גוף ממשלתי/שלטוני רשמי או קבוצה/קהילה או יחידה/ בעלת יוזמה.¹⁰⁸ סיפור הקמתם של היער ואתר הזיכרון לקדושי זגלמביה ביערות בן-שמן וכן קיומם של הטקסים והפעילויות במקום לאורך שנים מהווים דוגמה פרטנית לפעילות של ניצולי השואה בארץ, שהיו סוכני זיכרון משמעותיים של תקופה אפלה זו בהיסטוריה האנושית. הם היו סוכני הזיכרון של אירועים טראומטיים אותם חוו על בשרם ובשר קרובי משפחותיהם. פרק זה דן במהותה של פעילות זו.

¹⁰⁷ באומל תידור, לזכרון עולם (לעיל הערה 29), עמ' 365.
¹⁰⁸ בילו (לעיל הערה 18), עמ' 73.

יהודית תיאודור באומל טוענת **שסוכן זיכרון במקום קדוש מקיים מספר פונקציות במקביל**: פונקציה סוציולוגית פונקציונאלית: העשייה כקבוצה, כפעולה המלכדת ויוצרת המשכיות; פונקציה סוציולוגית חינוכית: כלי לטיפול אתוסים ולהעברתם מדור לדור; פונקציה פסיכולוגית תיאולוגית: שילוב הנצחה בדפוסי אמונה קיימים ו/או החלפתם. הנצחה לאומית שמה דגש על שתי הפונקציות הראשונות, בעוד הנצחה עממית/קהילתית/האינדיבידואלית שמה דגש על מפגש תרבות אחר. פונקציות אלה בעלות קו משותף אחד, הן משרתות לרוב את האינטרסים של המנציחים ולא תמיד תואמות את עולם המונציחים, לאור הפניה להווה ולעתיד, ובחירת זיכרון סלקטיבי ומגמתי. **בשנות הקמת המדינה**, במסגרת פולחן הנופלים ופולחן העצמאות התעורר רצון של קובעי המדיניות להקים אנדרטאות לזכר הנופלים וזכר השואה. עד שלב זה בהיסטוריה ההנצחה במסורת היהודית נעשתה באמצעות מקום ובאמצעות טקסט. האדריכלים והפסלים נאלצו להתמודד עם האיסור במסורת היהודית על פיסול פיגורטיבי ועם הצורך במציאת פתרון מופשט להנצחה. **השואה הונצחה במקביל במקומות רבים ברחבי העולם, בישראל ומחוצה לה, בדרכים שונות ועל-ידי אוכלוסיות שונות**. גיימס יאנג במחקרו על אנדרטאות להנצחת השואה ברחבי העולם סיכם חמישה מניעים להקמתם: הרצון לחנך; הצו היהודי לזכור; הצורך של הממשלות האירופאיות לפרש עצמן לציבור; כפרת אשמה; התקווה למשוך תיירות. בישראל אקטואליים לרוב שני המניעים הראשונים ולעיתים רחוקות המניע האחרון. בישראל היה קיים מניע ייחודי נוסף: תחושת שליחות כלל יהודית, בשל היות המדינה היורשת הרוחנית והמעשית של קורבנות השואה. כאמור, בישראל התפתחו דפוסי הנצחה שונים שלא היו קשורים לסוכני הזיכרון הרשמיים: הנצחה אינדיבידואלית והנצחה קבוצתית על-ידי קהילות/אגודות/ישובים של יוצאי אירופה. התרבות הממלכתית שיקפה וטיפחה אתוסים לאומיים, שניצולי השואה לא תמיד הזדהו איתם, בעיקר **בשני העשורים הראשונים לקום המדינה**. לצידה צמחה תרבות עממית ששאפה להנציח השואה באופן אחר. אישי יותר ומוחשי יותר.¹⁰⁹ חברי הקהילות הרגישו צורך לקבור את מתייהם, גם בדרך סמלית, על-ידי מצבה פיזית כאנדרטה או כתובה כספר זיכרון. באנדרטאות ובספרי זיכרון קיימים דפוסי הנצחה חוזרים בעלי משמעות. **תבנית ספרי היזכור** הייתה מאמצעי ההנצחה הראשונים שהופיעו ברמת הקהילות. כמעט תמיד על-ידי ועד יוצאי הקהילה (הלאנדסמנשאפט), שהמטרה העיקרית הייתה יצירת המשכיות וקשר בין הדורות. התפתח דפוס משותף לספרי הזיכרון: רשימת בני הקהילה, תולדות הקהילה, תלאותיה בזמן הכיבוש והכחדתם בידי הנאצים. אנדרטה כתובה היוותה תחליף לקבר שנמנע מהנרצחים. החל משנות ה-50 כ-90% מספרי היזכור שהוצאו על ידי הקהילות של ניצולי השואה נכתבו והודפסו בארץ בדפוס קבוע, שבו או סופר או היסטוריון ו/או עורך מקצועי תיארו את תולדות הקהילה לפני ובמהלך המלחמה ואופן השמדתה בידי הנאצים. תמיד יש לזכור כי ספרים אלו שיקפו תמונה חלקית מחיי הקהילה שלפני מלחמת העולם השנייה, בשל הרצון לזכור ולהדגיש דברים מסוימים, לרוב לשמר אידיליה בצורה מגמתית. התייחסות להתנגדות

¹⁰⁹ באומל תידור, לזכרון עולם (לעיל הערה 29), עמ' 365-367.

המזויינת מצויה בספרי 'יזכור' במידה מועטה, משום שבניגוד לאתוס הלאומי שהדגיש הגבורה האקטיבית, להם היה חשוב להדגיש את הגבורה הנפשית ואת קידוש החיים. לדברי יהודית תידור באומל ספרים אלו שנכתבו לאחר השואה מציינים את התפיסה הדתית לפיה השואה שייכת לרצף היסטורי מתמשך של האסונות והפרעות שעברו על העם היהודי. בהתאם לגישה זו הוקם 'מרתף השואה' המוזכר בפרק הראשון. זאת בניגוד לתפיסה הלאומית שראתה בשואה אירוע יוצא דופן. **עם השנים חל תהליך של ירידה במספר ספרי היזכור לעומת עלייה במספר ספרי הזיכרונות האישיים של הניצולים**, תופעה שהחלה במחצית השנייה של שנות ה-70, **אחרי משפט אייכמן וביתר שאת אחרי מלחמת יום הכיפורים**, לאור המקום האחר שקיבלו בהדרגה ניצולי השואה בחברה ארץ, כמפורט בפרק הראשון.¹¹⁰

סוג אחר של הנצחה קבוצתית של השואה הוא **האנדרטאות והמצבות לזכר הנרצחים**, כמערכת סמלים אידיאולוגיים. אנדרטאות ומצבות שהוקמו על-ידי קהילות לזכר הנרצחים ותוספות במצבות פרטיות. בעוד **האנדרטאות** ניתנות להקמה בכל מקום ולרוב מטרתן להנציח אדם/אירוע/רעיון, מרבית **המצבות** הוקמו בבתי קברות לשם הנצחת המתים. את **האנדרטאות ניתן לחקור בשלושה היבטים שונים**: תהליך הקמת האנדרטה ותולדותיה, המשמעות החזותית שלה והשפעתה על ציבור הצופים. ברמת הפרט וברמת הקהילה. כשם שחברי הלאנדסמנשאפטן הקימו אנדרטאות כתובות כך היה חשוב להם להקים מצבות/ אנדרטאות מאבן לשם הפצת זיכרון השואה בקרב ציבורים שונים: **בקרב ציבור חברי הקהילה** – שחלקם היו שותפים בהקמתה ושראו בהן אמצעי להידוק הקשר, **בקרב ציבור משתתפי האזכרות / עצרות הזיכרון** – שראו בהן כלי עזר לפולחן ומקום מקודש, **בקרב ציבור הצופים** – שעבורם המקום מסמל כלי חינוכי להעברת מורשת העיירה היהודית, פריחתה וחורבנה לשם חינוך הדור הבא.¹¹¹ **עד תחילת שנות השבעים** הוקמו מעט מאוד **אתרי הנצחה מונומנטליים לזכר השואה**. מרבית סוכני הזיכרון עסקו בפרסום יומנים אישיים ובאיסוף עדויות. רק בחלוף השנים, לאור שינויים שעברה החברה בישראל ובתוספת המרחק הפרספקטיבי החלו ניצולים להיפתח ולספר את קורותיהם לבני הדור השלישי, תהליך שהתעצם בשנים האחרונות. סיפור סיפורם האישי חידד אצלם את ההכרה ואת הצורך בהקמת זכר לילדותם ועולמם שנמחו באחת, לזכר כל אלה שלא זכו לתקומה ולחיים חדשים בישראל וכחובה סמלית להביאם לקבר ישראל. **החל משנות השמונים הוקמו בישראל אנדרטאות רבות**: "ולכן הציבו כעת את הזיכרון במרחב הציבורי: בבתי הקברות מכאן ובנוף היישובי או הפתוח מכאן".¹¹²

אברהם גרין, יו"ר ארגון קהילת יוצאי זגלמביה לאחר פטירתו של היו"ר הראשון ד"ר עו"ד אריה בן-טוב בשנת 1996, ציין במילותיו תהליכים אלו בדיוק. לדבריו בשנים הראשונות במדינה, בשל תפיסת הציבור לפיה ניצולי השואה הלכו 'כצאן לטבח', התכנסו הניצולים בעולמם ובחייהם הפרטיים ולא הפיצו קורותיהם, פרט לבני משפחותיהם, וגם זה בהיקף מצומצם. הם לא הפיצו את סיפוריהם האישיים בשל חוסר ההבנה מצד

¹¹⁰ שם, עמ' 369-372.

¹¹¹ שם, עמ' 373-375.

¹¹² ברוג, ההנצחה המונומנטלית (לעיל הערה 19), עמ' 97.

הסובבים, בגלל תחושת האשם אבל בעיקר מסיבות טראומטיות. הדברים היו קשים מנשוא ולכן העדיפו לא לפתוח את הפצעים. מצב זה נמשך עד **למשפט אייכמן בשנים 1961 – 1962**.¹¹³ המשפט שבר את קשר השתיקה והם הניצולים החלו לספר את סיפוריהם. עם שינוי הגישה והאווירה והצגתה של השואה '**משואה לתקומה**' הם החלו להפיץ את מאורעות הימים הנוראים ההם ולרתום את בניהם כ'דור המשך' לשם שימור, הפצה והנחלה של המורשת היהודית המפוארת של יהדות זגלמביה.¹¹⁴ לדבריו, בכל דפי המידע שהופצו לחברי הקהילה טרם הפצת העלון (1997) הודגשו מטרות אלו. כך גם ניתן לראות שבכל עלון ועלון של יוצאי הקהילה, בלי יוצא מן הכלל, מודגשות אותן המטרות. ב-31 בדצמבר 1997 נרשם ארגון הקהילות כעמותה לאור הדרישה החוקית לשם הכרה ממלכתית בארץ, קשר עם השלטונות בפולין, קבלת כספים מגורמים שונים ועוד.¹¹⁵ עם רישום הארגון כעמותה הוצהר שמטרותיה הם: הנצחת זכר יהדות זגלמביה והעברת מורשת יהדות זגלמביה לדורות הבאים; הבטחת קיום אתרי ההנצחה ואתרים אחרים של העמותה בישראל (יד הזיכרון במודיעין, המצבה בנחלת יצחק, אולם הארגון בפרישמן 23), דאגה לשיפוץ ואחזקת אתרים יהודיים בערי זגלמביה בפולין (בתי קברות, אנדרטאות וכו'); קיום אירועים שנתיים לחברי הארגון. אירועים הקשורים לשואה או לאחרים. הוגדרו מוסדות הארגון: יו"ר ההנהלה הנבחרת, ההנהלה הנבחרת, ועדת ביקורת, ועדת כספים, ועדת תרבות, ועדת אולם וסעד, ועדה טכנית, ועדה לקשרי חוץ, ועדת ארכיב ואינטרנט, ועדת ארגון, מערכת עלון זגלמביה.¹¹⁶ כלומר מהותו של הארגון הוא לקיים את הזיכרון ולהעביר אותו לדורות הבאים, כלומר מימוש הפונקציה הפונקציונלית והפונקציה החינוכית שצוינו בתחילת הפרק. כל מטרות הארגון ופעולותיו מהווים המחשה של פעילות של סוכני זיכרון אקטיביסטים ונמרצים וממוקדי מטרה. אנשי קהילת יוצאי זגלמביה הינם אנשים פעילים מאוד בתחום ההנצחה הן בארץ והן בשטחי זגלמביה. הארגון מורכב מאנשים רמי דרג בחברה הישראלית, הן בנוף הפוליטי, הן בנוף הצבאי והן בנוף האזרחי. כתהליך שהודגם בפרק הראשון וחלקו בשני, קודם הם עשו לביתם, ניסו והצליחו להתברג במרקם החיים בארץ וניסו לקדם נושא השואה בשנות החקיקה בנושא השואה בשנות החמישים. **רק כאשר בשלה הקרקע החברתית להכיל אותם, רק כאשר היו בעלי יכולת כלכלית ורק כאשר הרגישו בטוחים במקומם וביכולת של החברה להכיל את כאבם הם נתנו לה ביטוי פיזי בשטח.** היוזמות הרבות והפעילויות הרבות של אנשי הקהילה בארץ לאורך השנים מופיעות **בנספח ג' ובנספח ד'** ומוזכרות רק במעט פעולותיהם הרבות לשם ההנצחה בפולין. בעבודה זו אני מתמקדת בהנצחה המתקיימת באתר הזיכרון בקרבת מבוא מודיעים. הארגון והחברים בו בפועל הם הענפים בארץ ובעולם מהווים סוכני זיכרון חרוצים ואדוקים המצליחים לרתום לשרשרת ההנצחה אנשים רבים. הצלחתם ניכרת בהחלט באופן הירתמות בני הדורות השני והשלישי והרביעי להפוך לסוכני זיכרון בעצמם.

¹¹³ אברהם גרין, נאום שנשא בעצרת יום בשואה בטקס שהתקיים באתר, בתוך: **עלון זגלמביה**, 17 (2005), עמ' 2.

¹¹⁴ אברהם, גרין "והגדת לבנד...", בתוך: **עלון זגלמביה**, 2 (1998), עמ' 2.

¹¹⁵ גרין (לעיל הערה 76), עמ' 109.

¹¹⁶ מידע שוטף בתוך: **עלון זגלמביה**, 2 (1998), עמ' 9.

אתר הזיכרון לקדושי זגלמביה החל כיער לזכר קדושי זגלמביה'. טקס הסרת הלוט ליער התקיים בשנת 1984, ובשנת 1985 התקיים במקום טקס נטיעות במהלכו של כנס עולמי ליוצאי הארגון שהתקיים בישראל. במקום אמנם התקיימו טקסי זיכרון ונטיעות בשנים העוקבות, אך **תנופת ההנצחה באתר הגיעה עם הקמתה של האנדרטה במקום, ארבע שנים אחר כך**. בעת הקמת האתר עמדו לנגד חברי הקהילה שתי מטרות: "להנציח בצורה ראויה ומכובדת את היהדות היפה של זגלמביה וקהילותיה התוססות. השנייה להוות מקום עליה לרגל, חיפוש שורשים ומקור גאווה, לדור ההמשך שלנו".¹¹⁷ בשנת 1988 נחנך אתר ההנצחה המרשים שהקמתו עוררה עניין רב בקרב חברי הקהילה באשר הם. הוא הוקם הודות לשיתוף פעולה הדוק של חברי הקהילה בארץ ובחו"ל, הם שילבו כוחות וגייסו כספים ותרמו מהידע המקצועי והאישי שלהם בתחומים רבים. טקס חנוכת האתר התקיים בשילוב טקס יום השואה שהתקיים במקום והיווה את שיאו של הכנס העולמי של יהודי זגלמביה שהתקיים בארץ בשנה זו. **לטקס הפתיחה היה תפקיד חשוב ומרכזי בהמשך חיותו של אתר הזיכרון ויצירת קהל מאמינים שיעלה אליו לרגל**: "הטקס מבקש לעורר חוויה דתית-מנטלית טוטאלית ועמוקה, שתיצור אצל הנוכחים תחושה של שותפות בסיפור הזיכרון המועלה בו. עריכה של אותו הטקס במועד קבוע מחזקת את מעמדו של סיפור הזיכרון כבעל ערך לחברה ותורמת לתודעת האחדות של הפרטים המרכיבים אותה, בהיותה יחידה חברתית אחת".¹¹⁸ בטקס הפתיחה השתתפו כ-2,000 משתתפים, מהם 200 מהתפוצות.¹¹⁹ תמונה מטקס הפתיחה מופיעה בעלוני הקהילה הראשונים שהופצו, כדוגמת עמודי הפתיחה של **עלון זגלמביה 1 (1997) ועלון זגלמביה 3 (1998)** המופיעים בראש הפרק. מאז, מדי שנה ביום השואה, מתקיים באתר 'טקס יום השואה' בהשתתפות יוצאי זגלמביה לדורותיהם מרחבי הארץ כולה (בני הדור הראשון, השני והשלישי והרביעי), נציגי הממשלה והכנסת, נציגי קרן קיימת לישראל, עיריית מודיעין, אנשי צה"ל והמשטרה (שגם אחראית על הסדר והביטחון באירוע), אורחים רמי מעלה מהחברה הישראלית, הפולנית ושאר התפוצות, בני נוער ותלמידים של בתי ספר. חברי הקהילה שומרים לאורך שנים על המבנה של הטקס הראשון שהתקיים במקום ומארגנים **הסעה** למתקשים להגיע למקום באופן עצמאי. לקראת הטקס מוצבים ברחבי האתר בחלקיו השונים **דגלי ישראל, דגלי הקהילה ודגלי קרן קיימת לישראל**. **לטקס מתכונת קבועה** במהלכה נישאים דברי יו"ר הארגון, דברי נציג הדור הראשון, השני או השלישי, דברי אורח רם דרג, לרוב שר או בכיר במשטרה או שגריר מדינה או ראש עיר או רב ראשי או איש ארגון לאומי וכדומה. בהמשך נערכת תפילת התייחדות מפי חזן (במרבית השנים על-ידי החזן העולמי חיים אדלר, שהוחלף ברבות השנים על ידי החזן חיים גרינשטיין); מבוצע קטע אמנותי של שירה או הקראת שירה ופרוזה או קטע נגינה וכן **טקס הדלקת המשואות** - שבע במספר: שש לזכר הנצחת ששת המיליונים ושביעית לשם התקומה, המסמלת בעיני יוצאי הקהילה את התקומה ודור ההמשך. לרוב מודלקת המשואה השביעית על-ידי דור ההמשך הצעיר: תחילה דור שני ובחלוף השנים על ידי דור שלישי או רביעי – חיילים או בני נוער, כדי לחזק את הקשר שלהם לאתר ולקהילה. בסיום מונחים זרים הן על כל

¹¹⁷ אברהם, גרין, "עשור ליד הזיכרון ליהדות זגלמביה", **עלון זגלמביה**, 3 (1998), עמ' 2.

¹¹⁸ ברוג, ההנצחה המונומנטלית (לעיל הערה 19), עמ' 94.

¹¹⁹ "עם הפנים קדימה", בתוך: **עלון זגלמביה**, 7 (2000), עמ' 2.

המצבות באתר והן על קיר 'בקעת ההנצחה'. את הטקס הנחו שנים רבות בני הדור השני ורדה גרינברג ז"ל ושלמה קריב. בהמשך הוחלפו על ידי בני הדור השלישי שלקחו את המושכות: גל גרינברג וערן פניני. בשל קשריהם הרבים של בני הקהילה ובשל היותם בעלי תפקידים בכירים במדינה, מכבדים את הטקס מדי שנה אורחים רמי דרג המעניקים הן למקום והן לטקס צביון מכובד מאוד, כיצחק רבין, שמעון פרס, ראובן ריבלין ורבים אחרים. בשנים הראשונות לטקס השתתפו בו כאלפי איש, עם השנים התמעט מספר המבקרים והוא כיום עומד על כשמונה מאות איש. בשנים הראשונות השתתפו בטקסים תלמידי תיכון על שם ברל כצנלסון מכפר סבא, במהלך תהליך של אימוץ הדדי. הקשר בין בית הספר והארגון נוצר בשנת 1980 לאור העובדה שמנהל בית הספר, שהיה ניצול שואה בעצמו - מר גדליהו לרמן ז"ל, היה מנחה של מר אברהם גרין ז"ל עם עלייתו ארצה. בשנים אלו יצאו משלחות נוער למסעות בפולין ובביקורים אלו שילבו הנצחות בזגלמביה ומפגשים עם נושאי תפקידים מקומיים. תלמידי בית הספר ומוריו השתתפו בפעילויות ובהרצאות רבות הקשורות לקהילה. עם השנים קשר זה דעך. לזמן קצר, החל משנת 2003 נוצר קשר עם תלמידי בית הספר היסודי רמת החייל, הממוקם בפינת רחוב קהילות זגלמביה. **בשנת 2013 התקיים באתר טקס מרשים בסימן 25 שנה ליד הזיכרון לקדושי זגלמביה ו-70 שנה לחיסול שני גטאות זגלמביה.** בטקס זה כובדו כל מקימי האתר ממנהיגי הארגון ו/או צאצאיהם להדליק המשואות.¹²⁰ לרגל האירוע הונפק בעקבות הזמנת ראשי הקהילה דף מזכרת, שהינו פריט בולאי ייחודי שהודפס בכמות מוגבלת.¹²¹ העיצוב נעשה על ידי האמנית ליאורה קולטון, בת דור שני.¹²² הנפקה זו מהווה דוגמה נוספת לפעולה הנמרצת של חברי הקהילה, סוכני הזיכרון.

מימין: חזית דף המזכרת. במרכז: גב דף המזכרת ובו מידע כללי על הפעילויות המרכזיות של ארגון יוצאי זגלמביה. משמאל: חותמת מיוחדת שהונפקה לאירוע זה.¹²³

¹²⁰ "מדליקי המשואות – במלאת 25 שנה להקמת יד הזכרון", **עלון זגלמביה**, 33 (2013), עמ' 3-5.

¹²¹ **עלון זגלמביה**, 33 (2013), עמ' 2-3.

¹²² גרין (לעיל הערה 76), עמ' 117.

¹²³ התמונה מאתר [התאחדות בולאי ישראל](http://www.zaglembe.com).

בטקס יום השואה האחרון שהתקיים במקום ושבנו נכחתי, במאי 2019, נבנתה לנוחות המשתתפים סככה זמנית שהצלה מעל ראשיהם ופורקה אחרי הטקס:

צולם ביום הזיכרון לשואה ולגבורה. מאי 2019

מקימי האתר ידעו שהאנדרטה תעורר הזדהות וכבוד רק אם יהיה לה 'קהל מאמינים' / 'עולים לרגל'. אנדרטה ללא קהל מאמינים אינה מעוררת בציבור תחושה של יראת כבוד, היא לא מהווה מודל ומסר לערכים חברתיים ו/או לאומיים, ובטח לא מעוררת תחושה של מקום מקודש וכמקום הזדהות עם זכר השואה ולכן לא מתקיימים לידה טקסים. היא ניצבת כפסל סביבתי וכפסל אמנותי בלבד. כמו האנדרטאות לזכר השואה שעיצב האמן יגאל תומרקין בנצרת עלית (1965) ובכיכר רבין (מלכי ישראל) בתל אביב (1975).¹²⁴ לכן, לאורך כל השנים מאז הקמת האתר, **הקפיצה הנהגת הקהילה לקיים במקום את טקסי יום השואה וכן הקפיצו לחדש ולקיים טקסים נוספים שיצרו מסורות חדשות באתר הזיכרון.** בפברואר 1998, בשיתוף קרן קיימת לישראל, החלה באתר מסורת שנתית רשמית של הקהילה של **נטיעות לרגל ט"ו בשבט**, על-ידי הבנים, הנכדים והנינים של יוצאי זגלמביה, וביוזמתם. בטקס הנטיעות הראשון ניטעו 10 עצים גדולים מעל האמפיתיאטרון ועוד כ-150 שתילים רכים בצד המזרחי של האתר. זאת כחלק מהמאמץ לקרב את לבבותיהם של צעירי הדור לאתר וליצור אליו רגש שייכות ומחויבות. וזאת גם ברוח קרן קיימת לישראל כנדבך נוסף למסורת היהודית והציונית שכן הנטיעות משמען לכבוש את הקרקע ולהכות שורש במולדת, בבית. כך מדי שנה נוטעים במקום כ-150 שתילים באירוע בו משתתפים כ-80 איש. מסורת שנתית התורמת לעיבוי היער והצמחייה באתר ההנצחה ובעיקר לחיזוק הקשר של הדורות הצעירים למקום. המשתתפים בני הדור הראשון ועד הרביעי המגיעים לאחרונה הם בעיקר מהעיר מודיעין הסמוכה: **"במעשה הנטיעה באתר הזיכרון שלנו אנו מביעים את מחויבותנו העמוקה והאיתנה הן למקום והן לרעיון. למקום – אדמת ארץ ישראל שממנה לא נעקר, ולרעיון ההנצחה –**

¹²⁴ ברוג, ההנצחה המונומנטלית (לעיל הערה 19), עמ' 100-101.

שאותו אנו מעבים עם כל עץ ושתיל והמלאכה עדיין לא הושלמה! 125 עם השנים, כדי לקרב הילדים וליצור להם חוויה נוספת במקום אורגנו לילדים חידונים ומשחקי טריוויה, וכך 'בדלת האחורית' ספגו הילדים עוד מורשת.

בתמונה: למעלה בימין מנחם ליאור ז"ל יו"ר הארגון וילדים בני דור רביעי. 126

במקום מתקיימת מסורת נוספת של טקסים: **אירוע הניווט לזכר סרן גל לב-רן ז"ל** ביער בן שמן ובאתר, דור שלישי – נכד של ניצול שואה מזיבידצה חבר הנהלת הארגון. החל משנת 1999 הפך הניווט לאירוע הנצחה שנתי בימי בחול המועד סוכות. האזור נבחר כדי להדגיש את הקשר של גל ז"ל ושל בני משפחתו בני הדור השני והשלישי לאתר ולקהילות יוצאי זגלמביה. 127 באירוע משתתפים בני המשפחה, חברים ויוצאי קהילות זגלמביה.

מכלול האנדרטה באתר הנצחה כולו, מעבר לטקס יום השואה המתקיים בו, **מזמין את המבקר במקום או המשתתף בטקס לעבור מנקודה לנקודה במקום**, לקרוא את שמות הנספים וללמוד על חייהם ועל שקרה להם בתקופת השואה. התקשרות כזו חשובה מאוד ללימוד ההיסטוריה המשפחתית ובכלל על ידי דורות ההמשך, הדור השני, השלישי ואף הרביעי ומקבעת את הזיכרון. **'רחבת התכנסות'** מאפשרת הנצחה ציבורית בעוד **'רחבת הקהילות החרבות'** בכלל ו'**בקעת הנצחה'** בפרט מאפשרות התייחדות פרטית ואישית. **המכלול הראשון של האתר הדגיש את מצוות הזיכרון והנצחה של המתים ואת קידוש החיים, התוספות המאוחרות**

125 אילה, אבידן-שלינגר, "מה לנטיעות טו"ו בשבת וליוצאי זגלמביה", **עלון זגלמביה**, 24 (2004) 24, עמ' 7.
איילה הינה דור שני ומשמשת כעורכת לשונית באנגלית של עלון זגלמביה החל משנת 2007.

126 התמונה מתוך: **עלון זגלמביה**, 38 (2016), עמ' 5.
127 "מפעל הניווט ע"ש סרן גל לב-רן", בתוך: **עלון זגלמביה**, 5 (1999), עמ' 4.

יותר באתר הוסיפו לו את אלמנט הגבורה, תחילה של חללי נצר אחרון (2008), אחר כך של מרד הגטאות שרודולה וקמיונקה בעת חיסולו (2012), ובהמשך של ארבעת חברות המחותרת באושוויץ-בירקנאו (2013) ושוב האנדרטה לזיכרון מרד הגטאות בדמות המכתב האחרון מבנדין (2015). תוספות אלו החלו כבר לא רק כיוזמה בלעדית של בני הדור הראשון אלא של בני הדור השני והשלישי, שהפכו ברבות השנים גם הם לסוכני זיכרון אקטיביים באתר ובקהילה. בתוספת האחרונה קיים מימד פיסולי השייך לדמויות שהופיעו באנדרטאות שהנציחו את הגבורה. מפוסלת יד אדם התופסת את המכתב בצורה יציבה ואיתנה המשדרת עוצמה וחוסן.

בנוסף לקיום טקסים והנצחות במקום, מקפידים חברי הקהילה על קיום ביקורים אישיים ורשמיים של הקהילה באתר. במהלך כל ביקור אשר אנשי הארגון מארחים בארץ: של אנשי קהילות פולין, ראשי ערים בפולין, ראשי ארגונים שונים, משלחות נוער מחו"ל ועוד, משולב בתכניתו סיור / מפגש / טקס באתר ההנצחה של קדושי זגלמביה. המקום הוא מקור גאווה ליוצאי הארגון. המקום כל כך אסתטי, יפה, מטופח ומתוחזק לתפארת ולכן הוא משולב במפת הפעילויות של כוחות הביטחון השונים המקיימים בו ביקורים ומסעות ניווטים המסתיימים בטקס במקום. לעיתים באים למקום אנשים פרטיים ומקיימים פיקניק באזור האמפיתיאטרון בצל הנעים מתחת לעצים. המקום בהחלט מהווה מוקד משיכה ועלייה לרגל, הן לבני הקהילה לדורותיהם והן לאחרים. חברי הקהילה הצליחו לקבע היטב בתודעה את אתר הזיכרון ואת הקהילה אותה הוא מנציח: "כוחה של אנדרטה נמדד ביכולתה לקבע את הזיכרון ההיסטורי. הטקס המתקיים לידה 'מחייה' אותו בכל פעם מחדש ומבטיח שהאירוע ההיסטורי ימשיך ליטול חלק בזיכרון הקולקטיבי." ¹²⁸ דברים אלו של בתיה ברוטין מומחשים היטב בכל המעשים של בני הקהילה שתוארו בפרק זה. חברי הקהילה הם סוכני זיכרון מופלאים. אסיים פרק זה עם דברי הרב ועו"ד גלעד קריב, דור שלישי ליוצאי בנדין, מנכ"ל התנועה ליהדות מתקדמת בישראל, המסכמים את ההפנמה של המטרות שהציבו לעצמם מקימי אתר הזיכרון ואת מימושן: "קהילת יהודי זגלמביה לא הייתה מן הגדולות בקהילות היהודיות אירופה ואף לא מן המפורסמות שבהן, ועדיין מעטות הן הקהילות שהשכילו והצליחו להקים גלעד דומה, שאינו רק קירות זיכרון, אלא מקום מפגש ואבן אחת בפסיפס עשיר של עשייה קהילתית וחינוכית מתמשכת, גם לאחר שבעים שנים מתום המלחמה... כל אלו ביטאו את ההכרה המוקדמת של מובילי ההנצחה והזיכרון בקהילת זגלמביה "שאחרי הפעולות נמשכים הלבבות" ... שנים רבות, בחרו בני הדור הראשון בדממה. בהתכנסותנו במקום זה שנה אחר שנה אנו מעניקים לשתיקה זו מקום, אך גם מזמינים את הסבים והסבתות לצאת משתיקתם, ולהשיב לעצמם את הביטחון במלים שקשה לאומרן. כבני הדור השלישי אנו נוטלים על עצמנו באהבה את החובה והזכות לשמוע, לזכור, ולהמשיך לספר, מתוך תקווה שאם ניתן את מילתנו שנאזין להם, יקל על הסבים והסבתות להשמיע." ¹²⁹

לשמוע, לקרוא ולהתרגש!

¹²⁸ ברוטין, אנדרטאות משותפות (לעיל הערה 17), עמ' 155.
ברוטין, לחיות עם הזיכרון (לעיל הערה 22), עמ' 1.

¹²⁹ הרב גלעד קריב, בתוך: אתר אינטרנט אישי - הרב גלעד קריב. יום הזיכרון לשואה בשנת תשע"ה, 2015.

פרק רביעי :

מה מספר לנו אתר הזיכרון לקדושי זגלמביה?

אתר הזיכרון לזכר קהילות זגלמביה, הממוקם בצמידות ליישוב מבוא-מודיעים, הוקם על ידי ניצולי השואה בני הדור הראשון שביקשו להנציח את הקהילות בהן גדלו ואשר כמעט הושמדו כליל בשואה באירופה ואת זכר הנספים. אנדרטה זו היוותה את השיא בפעילות הענפה לאורך שנים להנצחת השואה בכלל וקהילותיהם בפרט, לאחר התהליך הלאומי, הקהילתי והאישי שעברו חברי הקהילה והמקביל לזמן הקמתה. **דבריו של חבר הקהילה נפתלי פדר¹³⁰ מדגימים היטב את הצורך בהנצחה פרטית ולא לאומית** והן את הרצונות והדגשים השונים בתוך הקהילה: **"על דרך ההנצחה היו הדעות חלוקות. הדרכים להנצחה הן שונות ומגוונות, מאחר וקיימים סוגים שונים של זכרון כמו זיכרון אישי, קולקטיבי או היסטורי. עולה גם תהייה אחרת – האם לתת להנצחה צביון דתי בלבד, חילוני בלבד, או למצוא מזיגה בין שתי דרכי ההנצחה... להנצחה פנים רבות. אין מפעל אחד מתחרה במשנהו. מעצם אופיו, מוסד מרכזי עונה בעיקר על ציווי ההנצחה ההיסטורי, בעוד שדרוש גם ההיבט האישי והפרטי של היחיד."**¹³¹ רצונות הנצחה אלו מומשו באנדרטה, המהווה טקסט פתוח המזמין קוראים: **"צורת האנדרטאות לזכר השואה, הכיתוב שעליהן ומקום הצבתם משקפים היבטים תרבותיים- חברתיים ופוליטיים שרווחו בעת נצבתן. מכאן ניתן לעמוד על התמורות האידיאולוגיות שחלו בחברה הישראלית כלפי השואה והיחס להנצחת זכרונה."**¹³² פרק זה מהווה ניתוח וביאור של הטקסט הקיים ביד הזיכרון לקדושי זגלמביה ושל האידיאולוגיה שעמדה מאחורי הקמתו.

הגעתי לאתר הזיכרון ליוצאי זגלמביה באופן לא מתוכנן, במהלך נסיעה על דרך עפר הגובלת באנדרטה בדרכי החוצה מהיער. אותיות 'זכור' גדולות מאוד משכו את עיני. נכנסתי למתחם יד הזיכרון ונגלה לעיני מקום מרשים, גדול, יפה, מטופח ואסתטי מאוד שהזמין אותי כמבקרת להיכנס ולהסתכל ולחקור. המקום עורר בי תחושת כבוד. שם האתר מעורר זאת גם כן. שלטים במקום מבקשים אותו:

צולם: מאי 2015

נראה ששמו של האתר נבחר כהמשך לשם אנדרטת-המצבה שהקימו בני הקהילה בבית הקברות נחלת יצחק: **"האנדרטה של קדושי זגלמביה הי"ד"**. ראה את השם של האנדרטה המצוין בהזמנה לטקס הסרת

¹³⁰ נפתלי פדר, פעיל הארגון, יליד סוסנוביץ, לימים סגן יו"ר הכנסת בכנסת העשירית מטעם מפלגת מפ"מ
¹³¹ פדר (לעיל הערה 82), שם.

¹³² ברוטין, אנדרטאות משותפות (לעיל הערה 17), עמ' 156.

הלוט המופיע **בנספח ב'**. כאשר היו צריכים לבחור שם ליער ולאתר הזיכרון, היה זה רק טבעי שהמשיכו באותו הקו וכינו אותם **"יער לזכר קדושי זגלמביה"** ו- **"יד זכרון לקדושי זגלמביה"**, בהתאמה. **שם זה מבטא את התפיסה הדתית המסורתית** שרווחה בקרב הקהילות שהנציחו את יקיריהן בעשורים הראשונים לקום המדינה, **שבעיקרה שאפה להנציח את הנספים ולא הדגישה את הגבורה האקטיבית שלהם**. בעשורים אלו ההנצחה במרחב הפתוח הייתה ברובה בדמות נטיעת יערות, וזה הקו שהנחה את יוזמי הקמת יער הזיכרון, גרעין האתר. כאמור יש לזכור שהעלויות שהיו כרוכות בנטיעת יער בשיתוף פעולה עם קרן קיימת לישראל הלמו את סכום ההנצחה שעמד בפני חברי הקהילה ובהתאם לכך נבחר גם **המיקום שלו**. לדברי מולי ברוג המיקום נבחר מפני שחברי הקהילה חיפשו אתר מתאים להנצחה בקרבת קברות המכבים כדי לשייך גבורה לאתר שהקימו.¹³³ אני לא מסכימה עם קביעה זאת. **נושא הגבורה לא עמד לנגד עיני מרבית הקהילות בשנות השמונים, שנות הקמת האתר. מה שעמד לנגד עיניהם הוא הנצחה של יקיריהם והאדרת דבקותם בחיים**. זה גם הדבר אותו בחרו להדגיש ורק אותו ציינו בלוח המפה והכיתוב המסבירים את מהות המקום: **"יהודי זגלמביה עמדו בכבוד ותושיה מול האויב הנאצי עד שמצאו את מותם"**. **נושא הגבורה התווסף לאתר הרבה שנים אחרי הקמתו ולא עמד בבסיס הזיכרון אותו מייסדיו ביקשו להנחיל**. אמנם נושא הגבורה צויין במלל שבלוח שמעל הגויל: **"לזכר המתקוממים והלוחמים בנאצים בקהילות גיטאות ומחנות"**, אך הדגש במלל הוא על הצורך בזיכרון ולא על האדרת הלוחמים האקטיביים; הלוח עומד לצד לוח ובו מונצחים כל אלו שבעצם שמם לא הונצח מעולם **"לזכר עלומי השם"** ושוב קורא לנו לזכור **"ונקיתי דמם לא נקיתי"**. מגמה זו קיימת כחוט השני בכל עלוני הקהילה לאורך כל השנים. ניתוח של יד הזיכרון על כל מרכיביו מלמד אותנו מה עמד לנגד עיניהם של מקימיו, איזה זיכרון הם שאפו להנחיל ואיזה זיכרון הם ביקשו להנציח.

מכלול האנדרטה הראשון עוצב כשפה אחידה עם חוטים המקשרים בין חלקיו; כל חלקי האתר מדברים ומשלימים האחד את האחר. 'משואת התקומה' והמילים 'זכור' הן מאותו החומר והצבע; חומר השיש וצבעו החום זהים בקירות התורמים ובקיר ההסבר על מקום הזיכרון וכן הם מאותה מניפת הצבעים של המילה 'זכור' ו'משואת התקומה'. ציפוי אבן זהה בכל האנדרטה. סוג אבן זהה ללוחות המצבות ב'רחבת הקהילות החרבות' וכן לאבנים המצויות באנדרטת הקהילה בנחלת יצחק. ישנו את מוטיב השיש השחור בכל חלקי האנדרטה מה שמוסיף לתחושת אסתטיקה והרמוניה בין כל חלקיה. השחור ממנו עשויים לוחות השמות 'בבקעת ההנצחה' בהחלט משדר את תחושת ההדר והכבוד אותם ציינה האדריכלית מרילה פדר. שלושת אבני ההנצחה המאוחרות לתורמים ולמקימי האתר, הממוקמות האחת באמפיתאטרון והשתיים האחרות מעליו, זהות בצורתן לאנדרטת היער שהחליפה את האנדרטה המקורית. זאת באמצעות שימוש

¹³³ ברוג, ההנצחה המונומנטלית (לעיל הערה 19), עמ' 99.

ברוג, בערים וביישובים, עמ' 177.

זה הקיצור לפריט המלא שלהלן: מולי, ברוג, "הנצחת השואה בערים וביישובים בארץ", אריאל, 172-171 (תשס"ו),

עמ' 175 – 180.

באבן גולמית לא מעובדת, אך הן שונות בחומר לוח הכיתוב. שלושת אבני הנצחה המאוחרות שנוספו לזכר הגבורה והתקומה באתר מעוצבות גם באופן זהה לאנדרטת היער לאנדרטת היער שהחליפה את האנדרטה המקורית, אך בגדלים שונים.

חמשת חלקיו הראשונים של האתר ממוקמים בארבעה מפלסים שונים:

-מפלס ראשון בו ניצבים קיר התורמים, קיר המידע על קהילות זגלמביה ורחבת ההתכנסות, מהווים את מפלס המציאות ומתמקדים במבקר המגיע לאתר. מטרתם לספק לו מידע על התורמים להקמת האתר ועל הקהילות המונצחות בו. 'רחבת ההתכנסות' מאפשרת למבקר במקום לבחור היכן להתמקד ובמקביל

מאפשרת להסתכל על כל האתר כמכלול. הרחבה גדולה מאוד ומצביעה על הקהל הרב לו ציפו מקימי האתר. באתרי הנצחה רבים קיים מוטיב המנורה, כמו מבנה רחבת האנדרטה לזכר הלוחמים לצד בעלות הברית ביד ושם (1985). כשמסתכלים על הרחבה המרוצפת לסירוגין ניתן להבחין במנורה, אם מסתכלים

על הפסים המרוצפים שביניהם ישנו חצץ. המנורה מבט על 'רחבת ההתכנסות'. צולם: מאי 2015
שהפכה לסמל יהודי לאחר חורבן הבית והמרד הגדול. גם פה נחרב ביתם של מקימי האנדרטה. הבית אותו הם ביקשו להנציח. הבית עליו רוצים לספר ובו התגאו כל כך, בגלל זה היה חשוב להם להוסיף מפה ומלל הסבר בכניסה לאתר, כדי להסביר לכל מבקר שמגיע למקום על הקהילה המפוארת שהושמדה, ולספר כיצד הושמדה.

-מפלס שני בו ממוקמת 'רחבת הקהילות החרבות' – מפלס הנצחה הכללי לזכר הקהילות המפוארות שחרבו. המפלס מאפשר התייחדות כללית עם זכר הקהילות וגם התייחדות פרטית יותר, עם קהילת המוצא. הרחבה מוגבהת מעט כמו במה. בדומה לאנדרטת-המצבה בנחלת יצחק. ההגבהה על הבמה כמדמה של מזבח, המאדיר את מותם ואת אקט קידוש החיים. אלמנט זה של מקבץ המצבות מעורר אסוציאציה של בתי הקברות ההרוסים באירופה ומהווה גל עד וקבר לבני הקהילות שלא זכו להגיע לקבר ישראל. אוסף מצבות בצורת בית קברות מופיע במספר מקומות נוספים כמקבץ אך כאנדרטה יחידה ללא מרכיבים נוספים, לדוגמה באתר הנצחה יד לנספים בשואה בקיבוץ גן שמואל (1995):

135

134

מקבץ מצבות מופיע גם באנדרטאות-מצבה לקהילת פאבינאיץ בבית הקברות בחולון, באנדרטה לזכר קהילת הרובישוב בבית הקברות נחלת יצחק בתל אביב (1968), באנדרטה לזכר קהילת הורודנקה בבית הקברות בחולון (1974).

האנדרטה לזכר קהילת הורודנקה
בבית הקברות בחולון (1974): ¹³⁸

האנדרטה לזכר קהילת הרובישוב
בבית הקברות נחלת יצחק (1968): ¹³⁷

האנדרטה לקהילת פאבינאיץ
בבית הקברות בחולון: ¹³⁶

מפלס שלישי - מפלס תחתון – **'בקעת ההנצחה'** הינה ירידה סמלית, אליה יורדים בכדי לבכות. עמק הבכא. היא מהווה חלל התייחדות שמי, אישי ופרטי. ומעידה על השינוי בחברה בה נתנו במה לאבל הפרטי של היחיד ולא כקבוצה ללא זהות פרטנית. עצם הירידה במדרגות, האטת הקצב כדי לרדת בבטחה במדרגות אל מול לוחות הענק השחורים מכניסה את היורד לאווירה אחרת ומצב תודעתי אחר. היא מובילה אותו להתכנסות עצמית. היורד למטה והעומד ברחבה מנותק פיזית מהסביבה ומכל מכלול האתר באתר הזיכרון. כאמור, ההשראה לכך היא האנדרטה שעיצבה מאיה לין לזכר מלחמת וייטנאם, שכללה ירידה של המבקרים למטה (ופנימה) לתוך הזיכרון. חלל שלתוכו יורדים המבקרים ובו רואים קיר שמות בגרניט שחור ובו משתקפים פני המבקרים כמעין אקט סימלי של קריעת חלל בנוף כדי לקרוע פתח לזיכרון.¹³⁹ השחות בבקעה מונעת 'הסחות דעת'. היא מנתבת את השוהה בה להתרכז בזיכרון. להתמקד בשמות ובפסוקים שעל לוחות השיש השחורים. היא גורמת לו גם להתמקד במילה הענקית שמעל: **'זכור'**.

¹³⁴ התמונה (צילום: גדי סיוון, ארכיון קיבוץ גוש שמואל). לקוחה מאתר פיקוויקי.

¹³⁵ ארכיון קיבוץ גוש שמואל בלשונית הנצחה - יד לנספים בשואה

¹³⁶ תמונת האנדרטה לקוחה מאתר מרכז הארגונים של ניצולי השואה בישראל, בקטגוריה זכרון והנצחה.

¹³⁷ התמונה לקוחה מתוך אתר עמותת קרו הרובישוב - תמונה מספר 8

¹³⁸ התמונה לקוחה מתוך מרכז הארגונים של ניצולי השואה בישראל, אנדרטאות ואתרי הנצחה.

¹³⁹ יאנג (לעיל הערה 63), עמ' 79 - 80.

המילה 'זכור' לדברי מולי ברוג הינה בדמות המילה 'זכור' המצויה באנדרטה שהוקמה על ידי מדינת ישראל בשנות השבעים לזכר נרצחי מאוטהאוזן, אוסטריה.¹⁴⁰ המילה 'זכור' מופיעה בתמונה בצד ימין למטה:

אכן יש דמיון, אך הפרופורציה והמיקום היחסי אחרים לגמרי. באתר הזיכרון לקדושי זגלמביה האותיות מופיעות בגודל עצום יחסית לאתר והן האלמנט הפיסולי המרכזי שבו בזמן הקמתו. **הן ליבה של האנדרטה המצויה לזכור**. לזכור ולא לשכוח. כמו כן **האות ו'** גבוהה מאוד ובולטת. לתפיסתי הקונוטציה היא של **משרפה**. הרי האפר באנדרטה הראשונה בנחלת יצחק והן האדמה שהוטמנה מתחת למצבות **ב'רחבת הקהילות החרבות'** הובאו מאושוויץ. גם המלל בלוח המידע בכניסה מציין זאת: **"...עד שמצאו את מותם כבשני אושוויץ הסמוכה. היי"ד"**. **דגש נוסף לזיכרון הדרך בה נספו בני הקהילות ולא לגבורה האקטיבית מצוי בגוויל שהוסיפו לאתר בשנה בה הוקם.**

-מפלס רביעי - מפלס עליון - בו ממוקמים השלט 'זכור' **ושבע המשואות** – שואפים למעלה מפלס התקווה - להמשך החיים ולתקומה. ששת משואות הזיכרון עשויות מאותו החומר ממנו עשוי מרבית האתר - אבן, שבמהותן כל אחת מהן היא אנדרטה נוספת לששת המיליונים שניספו. הן מתמזגות עם אבני הזיכרון והאנדרטאות. **משואת התקומה** עשויה מאותו החומר ממנו עשויות אותיות ה'זכור'. בצד ימין שלה יש מעין משולש הממשיך את הקו העיצובי של האותיות ומצד שמאל יש **צורה של להבה**. ניתן לפרש אותה כאש התמיד. כרוח התקומה. ניתן לפרש אותה גם כאש הזיכרון בקטגוריה של 'נרו יאיר'. זה גם מתחבר ל**אדניות** הממוקמות בבקעת ההנצחה, שנועדו לשם הדלקת נרות לזכר הנרצחים. לתפיסתי, החומר הזה ממנו עשויות האותיות והמשואה מזכירים לנו שללא השואה לא הייתה מדינה, שמותם לא היה לשווא אלא היה חלק מתהליך שתרים להקמתה של המדינה. אולי אפילו רמיזה לכך שנקיפות המצפון של העולם בעקבות השואה הם שסייעו בהקמתה.

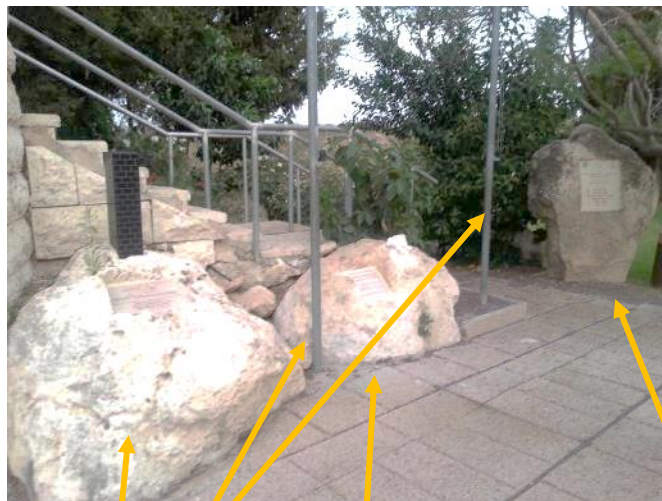
ארבעת המפלסים משלימים האחד את האחר ומספרים את סיפור הקהילה והסיפור של הפרטים שהיו חלק ממנה כמכלול אחד שלם. **מכלול שהמשיך והתפתח ונוספו לו אלמנטים נוספים ברבות השנים. אלמנטים אלו משקפים את התנודתיות בגישה לשואה בקרב החברה הכללית ומיקומם של בני**

¹⁴⁰ סרטון מידע קצר על מחנה הריכוז מאוטהאוזן (באנגלית), דקה 06: 04 באתר [אוסטריה למטיילים](#).
¹⁴¹ אריאל בולשטיין, "הבריחה מהגיהנום של מאוטהאוזן", ישראל היום, 17.4.2020, [17.4](#),
¹⁴² הערך [מאוטהאוזן](#), בתוך: ויקיפדיה. פרט מהתמונה הכוללת.

קהילת זגלמביה בתוכם. בשנת 2008 התווספה לאתר **'אנדרטה לזכר נצר אחרון'**, בהשראת האנדרטה שהוקמה בהר הרצל לזכר חללי נצר אחרון במלחמת העצמאות בשנת 2004, ואף מצטטת את הכתוב עליה. חשוב לזכור שהיוזמה לכך הינה של בן דור שני, שמשון ישיביץ. דור שממשיך את פעילותו של הדור הראשון ומוסיף לה רבדים נוספים. לדברי שמשון ישיביץ הדעות בדבר הוספת האנדרטה לאתר היו חלוקות. היו חברים בקהילה שטענו שהאתר מיועד להנצחת ניצולי שואה ולא להנצחת חיילים. ואם כן להוסיפה לאתר אז להציב את האנדרטה במקום מרוחק מהאנדרטה המרכזית. הם התנגדו לקו ההנצחה הלאומי שהדגיש את אלמנט הגבורה ושילב באנדרטאות הנצחה חללי צה"ל ונספים בשואה. הדעות האחרות גרסו שהאתר מהווה יד זיכרון לבני הקהילה, ובטח ובטח לבניה ששרדו את התופת ולחמו במסירות והקריבו חייהם לשם הקמת המדינה ואין מישהו אחר שיוכל להנציח אותם, כי לא נותרו להם קרובים בעולם. הדעה שמדובר בעצם בניצולי שואה שנפלו זמן קצר אחרי הגעתם הכריעה. **'האנדרטה לזכר נצר אחרון' מוקמה ליד משואת התקומה ברוח המוטיב 'השואה והתקומה' בקרבת גרם המדרגות המוביל למשואת התקומה, ובקרבת שני התרנים במקום, המיועדים לדגל ישראל ודגל הקהילה.** וכאמור עוצבה בדמות ובחומר האנדרטה, אבן ההנצחה ליער לזכר קדושי זגלמביה'. **מפת הגטאות שרודולה וקמיונקה** הוספה באתר בשנת 2012, כחלק מההכנות באתר לטקס יום השואה בשנה שלאחר מכן ושאמור לציין 70 שנה לחורבן הגטאות, הייתה לתפיסתי בעלת מטרה כפולה. האחת כאזכור למרד שהתרחש במקום בעת חיסול הגטאות כחלק מנושא האקטיביזם שהחל לקבל במה באתר והן כעיבוי סיפור הקהילה המונצחת במקום. הפעם כבר לא היה ויכוח בדבר התוספת לאתר. מנהיגי הקהילה שאפו שכמה שיותר אנשים יחשפו לסיפור ההיסטורי ולכן מיקמו אותה שם ולא בבית הקברות נחלת יצחק, בדומה להחלטה של מיקום ההנצחה לחיילי חטיבת הראל שלחמו על הדרך לירושלים, שהוקמה בשולי הדרך לירושלים ולא בבית הקברות בקריית ענבים: **"כאשר יזמו ותיקי חטיבת הראל את אתר ההנצחה של קרבות חטיבתם במלחמת העצמאות בשולי הדרך העולה לירושלים, לא התכוונו רק לוותיקי החטיבה, אף לא רק לבניהם ולבני בניהם, אלא לכלל עם ישראל. קהילת הזכרון במקרה הזה, הוא כלל העם... לעומת זאת "משוחחת" האנדרטה המוצבת בבית הקברות בקריית ענבים, מקום שבו קבורים רבים מחיילי החטיבה אך היא נמצאת מחוץ לדרך הראשית, בראש וראשונה עם קהילת לוחמי הראל ובני משפחותיהם.**"¹⁴³ בדיוק היחסיות שבין אתר הזיכרון לקדושי זגלמביה לעומת אנדרטת המצבה בבית הקברות נחלת יצחק, שמדברת בראש ובראשונה לבני הדור הראשון והשני. במלאת 70 שנה לחורבן קהילות זגלמביה ולרגל 25 שנה לאתר הוסיפו בשנת 2013 גם את **'האנדרטה לזכר גיבורות המחתרת היהודית באושוויץ-בירקנאו'**, שנתיים אחר כך נוספה **'האנדרטה לזכר כותבי המכתב האחרון שנשלח מבניין ב-1943'**. ריכוז שלושת האנדרטאות החדשות המנציחות את נושא הגבורה ומיקומן,

¹⁴³ מרדכי, בר-און, "לזכור ולהזכיר: זיכרון קולקטיבי, קהילות וזיכרון ומורשה", בתוך: **דפוסים של הנצחה אסופת מאמרים** (עורכים: מתתיהו מייזל, אילנה שמיר), משרד הביטחון, תל אביב, 2000 תש"ס, עמ' 32.

בסמוך למדרגות המובילות למשואות ובמקום המרכזי באנדרטה אליו נשואות העיניים במהלך הטקסים, מעיד על החשיבות שניתנה להן ואת מקומן בתפיסת בני הקהילה ומנהיגיה.

מימין האנדרטה לנצר אחרון, במרכז למכתב מבנדל ומשמאל לזכר ארבע גיבורות המחנתת יהודית באושוויץ-בירקנאו. ביניהן תרני הדגלים. מאחור רואים את גרם המדרגות המוביל למשואות. צולם: מאי 2015.

יש להניח שתרגם לכך גם עברו האישי של יו"ר הקהילה בזמן הקמתה של האחרונה מהשלוש, מנחם ליאור, כפעיל במחנתת בנדין לצד אביו דוד ליור שהיה ממנהיגיה. מנחם ליאור בהחלט ראה מקום להדגשת נושא האקטיביזם באתר, ובהתאמה גם השליך על הנצחת נושא באתר האינטרנט המשודרג של הקהילה, שאליו נוספו שמות החללים יוצאי קהילות זגלמביה שנפלו במהלך מלחמות ישראל. השלבים השונים באנדרטה מדגישים את הרצון והצורך האישי במתן דגשים שונים לעתיד בתקופות שונות: "ההנצחה היא פעולה של ברירה ושל בחירה... פעולת ההנצחה מכוונת כלפי העתיד. ההנצחה היא פעולה תודעתית, שיש לה גם גילויים וביטויים גשמיים, המנסה לקבוע על פי אילו ערכים תראה חברת העתיד את עברה."¹⁴⁴ התוספת האחרונה באתר הייתה הנצחה של חסידת אומות העולם כפן נוסף של תפיסת הגבורה כאלמנט של קידוש החיים ושמירת החיים, אך הפעם מדובר בגבורה שאינה יהודית.

ניתן לראות שהאנדרטה התפתחה עם השנים ולא נשארה כביום הקמתה. דוגמה מקבילה לכך ניתן לראות בפארק הזיכרון של העיר ראשון לציון שעבר שלבים דומים. הפארק הוקם ביוזמת ראש העיר ובפיקוח ביצועי של הפסל וניצול השואה דוד כץ בשנת 1984 כחורשת הבנים לזכר בני ראשון לציון שנפלו במלחמות ישראל. בשנת 1992 התווספה במקום אנדרטה סימבולית לשואה ולגבורה ביוזמת דוד כץ. בשנת 1994 נוספה שדרה בשולי הפרק כמחווה לחסידי אומות העולם. בשנת 1995 עוצבה והוקמה אנדרטה פיגורטיבית לזכר הלוחמים בנאצים ובעוזריהם, משום שדוד כץ חש בהתקרב המועד של 50 שנה לניצחון על גרמניה הנאצית שהאנדרטה הקיימת לא עושה חסד עם מימד הגבורה האקטיבית. וכן בשל הצורך

¹⁴⁴ מתיתיהו, מיזל, "מבוא וכמה הערות על המושג הנצחה", בתוך: בתוך: דפוסים של הנצחה אסופת מאמרים (עורכים: מתיתיהו מיזל, אילנה שמיר), משרד הביטחון, תל אביב, 2000 תש"ס, עמ' 7.

שמסריה יועברו ויובנו בקלות וללא צורך בתיווך, בניגוד לאנדרטה לשואה ולגבורה שצופיה נזקקים להסבר כדי להבין לעומק את משמעותה. בשנת 2000 בגב האנדרטה נוספו מפת אירופה, שלבי ההשמדה, קטע שיר ונתונים מספריים על השמדת היהודים בקהילות השונות.

146. גב האנדרטה לשואה ולגבורה.

145. חזית האנדרטה לשואה והגבורה.

147. שדרה לזכר חסידי אומות העולם.

ומיקומה ליד חורשת הזיכרון לנופלים.¹⁴⁹

אנדרטה לזכר הלוחמים
בנאצים ובעוזריהם.¹⁴⁸

האנדרטה כמכלול עוסקת בשרשרת הגבורה היהודית ומציינת את הגבורה האנושית של חסידי אומות העולם.¹⁵⁰ אתר הזיכרון לקדושי זגלמביה מתמקד בזיכרון קידוש החיים ובכבוד של בני הקהילות המונצחות. המקום משדר ממלכתיות מאופקת, כשכל חלקי האנדרטה מובנים ולא מצריכים תיווך. האתר מובן ואינטואיטיבי מרגע הכניסה למקום. גם ההבדל במיקום שלהם בולט. גן הזיכרון בראשון לציון ממוקם בתוך מתחם עירוני כולל של זיכרון והוא מתקשר עם אנדרטאות נוספות שבמקום. הזיכרון במקום אינו ייחודי לזיכרון השואה. יש הרבה הסחות דעת סביבתיות. לעומתו אתר הזיכרון לקדושי זגלמביה הוא

¹⁴⁵ הערך: [ניס במערב ראשון](#), באתר [טבע ונופים בישראל](#).

¹⁴⁶ התמונה משמאל מתוך: [גן הזיכרון](#) בתוך: אתר [עיריית ראשון לציון](#).

התמונה מימין מתוך: ברזג, בערים וביישובים (לעיל ערה 134), עמ' 175.

¹⁴⁷ ברזג, אנדרטאות משותפות (לעיל הערה 17), עמ' 181.

¹⁴⁸ [תמונת האנדרטה](#) (צלם: ד"ר אבישי טייכר), לקוחה מהאתר [פיקיוויקי](#).

¹⁴⁹ ברזג, אנדרטאות משותפות (לעיל הערה 17), עמ' 181.

¹⁵⁰ שם, עמ' 180 – 183.

יחידי במרחב וכל הזרקור מכוון אליו. הוא ממוקם בשטח מיוער והוא מיועד למטרה אחת בלבד: זיכרון השואה ולא מעבר.

אנדרטה נוספת הממוקמת בשטח מיוער היא האנדרטה לזכר גירוש יהודי צרפת שהוקמה בשנת 1981 על ידי ארגון הבנים והבנות של קרבנות השואה מצרפת החיים בישראל. יוזמה פרטית של בני הדור השני לזכר 80,000 יהודי צרפת שגורשו ונרצחו. האנדרטה ממוקמת ביער רוגלית על חלקה שנרכשה מקרן קיימת לישראל. האנדרטה היא קיר זיכרון מעוגל ועליו צילומים של תעודות משלוח ושמות הקורבנות. לפני הקיר יש רחבה מעוגלת וצרה להתכנסות ואליה מוביל גרם מדרגות. השטח המיוער סביב האנדרטה היא יער זיכרון שניטע לזכר הקורבנות. על הקרקע שמסביב לאבן הקטומה ולשביל פזורות אבנים שעליהן רשומים שמות התורמים ושמות קרוביהם. האבנים מוקפות בדשא שנשתל מסביב. לי באופן אישי מפריע ששמים על הקרקע אבני זיכרון, מפני שבעיני יש בזה זילות, למרות שלאחרונה זה פופולארי (כמו אבני המדרך

152. טקס במקום.

153. אבני התורמים במקום לפני שתילת הדשא.

151. האנדרטה לזכר גירוש יהודי צרפת.

155. הכיתוב על האבן הקטומה.

154. הכיתוב על קיר האנדרטה.

¹⁵¹ התמונה לקוחה מתוך אתר מרכז הארגונים של ניצולי השואה בישראל.

¹⁵² גדי, חגאי, **איך צומח שקט מתוך המהומה**, Ynet - חופש - טיולים בארץ, 21.4.09.

¹⁵³ התמונה בערך: **אנדרטה לזכר יהודי צרפת**, בתוך: ויקיפדיה.

¹⁵⁴ שם, שם.

¹⁵⁵ שם, שם.

בהולנד). באנדרטה זו עולים לרחבת השמות ונשארים במכלול האנדרטה והנוף, בניגוד לאתר ההנצחה לקדושי זגלמביה שם יורדים לבקעת ההנצחה להתייחדות מלאה שמנתקת מהסביבה. באנדרטה זו סוכני הזיכרון היוזמים הם בני הדור השני. סוכני הזיכרון העיקרים והראשונים של אתר ההנצחה לקדושי זגלמביה הם בני הדור הראשון שהיו חדורי אמביציה. באנדרטה שביער רוגלית מתקיים מדי שנה טקס ביום הזיכרון לשואה על ידי ארגון עולי צרפת, משפחות הניצולים וילדי בתי ספר מהסביבה. האנדרטה והיער שניהם מהווים הנצחה לבני הקהילה, הראשונה מנציחה את הקורבנות והשנייה את המשכיות החיים.¹⁵⁶ האנדרטה שמורה ומתוחזקת גם בעזרת הקרן הקיימת לישראל, היא מתפקדת ומתקיימים בה טקסים. אך היא סטאטית, היא נשארה כביום הקמתה. היא משמשת כמקום הנצחה והתייחדות וכמוקד זיכרון מרכזי לכל יישובי האזור בטקסי יום הזיכרון לשואה ולגבורה, בשל מיקומה בנקודה מרכזית ונגישה.¹⁵⁷ ייעודו המקורי של אתר הזיכרון לקהילות יוצאי זגלמביה נשמר לאורך כל שנות קיומו. הוא מנציח את הקהילות הללו בשל סוכני הזיכרון הפעילים שלו, לדורותיהם. במקום מתקיימים כל שנה לאורך כל השנה טקסי זיכרון של יוצאי הקהילה, שהשניים המרכזיים שבהם הם טקסי יום השואה וטקסי הנטיעות בטי"ו בשבט, וכן ביקורים וטקסים נוספים אחרים שצוינו בפרק השלישי. הבדל נוסף בין האנדרטאות הוא נקודת המיקוד במהלך הטקס המתקיים במקום. באנדרטה לזכר יהדות צרפת הטקס מתנהל בעצם עם הגב לאלמנט המרכזי באנדרטה, בעוד שבאתר הזיכרון לקהילות זגלמביה הטקס מתקיים מול מוקד האנדרטה: המילים 'זכור' ו'בקעת ההנצחה'. לתפיסתי מדובר בתכנון לקוי של האנדרטה לזכר יהדות צרפת.

אנדרטה נוספת 'לזכר יהודי פולין' הוקמה בהר הרוח שבקרבת הישוב נטף בפרוודור ירושלים בשנת 1995 לציון 50 שנה לסיום מלחמת העולם הראשונה בשיתוף פעולה של קרן קיימת לישראל והפדרציה של יוצאי פולין. במקום אנדרטה לזכר יאנוש קורצ'אק, אמפיתיאטרון, קיר תורמים וקיר הנצחה, גל עד לזכר הקהילות החברות:

קיר נוסף להנצחת הקהילות.

הכניסה לאתר עם שמו באותיות אבן.

¹⁵⁶ שם, שם.
ברוטיץ, לחיות עם הזיכרון (לעיל הערה 22), עמ' 130.
¹⁵⁷ שם, עמ' 140.

קיר הנצחה/זיכרון

גל עד לזכר הקהילות

האמפיטיאטרון

ניכר כי מקימי האתר צפו לו גדולות בהתאם לגודל האמפי והכספים שהושקעו במקום, אך נראה שלמקום זה אין סוכני זיכרון פעילים: העזובה שולטת בכל פינה. ביקרתי במקום בהפרש של ארבע שנים (התמונות צולמו בדצמבר 2015 ובמאי 2019). לא ראיתי כי המקום שופץ, להיפך. לוחות התורמים שבורים וחסרים, הצמחייה במקום דלה ומוזנחת, היא פראית ואינה מנוכשת. העדר ההשקעה הכספית במקום לשיפוצים מורגש. באתר הזיכרון לקדושי זגלמביה המצב הפוך לחלוטין. סוכני הזיכרון שלו דאגו לעגן חוזה משפטי בדמות ההסכמים השונים שנחתמו עם קרן קיימת לישראל, הסכמים שהבטיחו את אחזקת האתר לדורות. בפרק השני ראינו שכל פעם שהאתר ניזוק הוא שופץ. זאת ועוד - הוא גם שופץ לרגל ציוני דרך מיוחדים בחיי הקהילה והמדינה. גם עתה, מיד לאחר השריפה הנוראית שכילתה את יערות האזור ובכללם גם את היער לזכר קדושי זגלמביה במאי 2019, נראתה בשטח תכונת השיקום והבניה מחדש של האתר, תקומה מתמשכת.

בפרק זה ניתחתי והסברתי את הטקסט החזותי הקיים ביד הזיכרון לקדושי זגלמביה. תהליכים שתוארו בפרק הראשון היוו את הרקע לפעולה של בני הקהילה, פעולה שהובילה להקמת אתר הנצחה מרשים ואסתטי ומעורר כבוד לזכר קהילות זגלמביה. מקום ששילב מקום קהילתי ופרטי שבו שולבו אלמנטים של קדושה, שכללו הטמנת אפר של הקורבנות, הנצחה וגבורה "הנצחה על ידי מצבה, אנדרטה, בניין, ספר, שיר, או שם מקום ורחוב, וגם טקס תפילה, חשובה כל כך, כי היא מבטיחה את קיום הזיכרון".¹⁵⁸ בני הדור הראשון רצו להקים יד לזכר בני משפחותיהם, להפיץ את סיפור חייהם ואת סיפור דרכם האחרונה. בני הדור הראשון הקימו אתר בשטח הפתוח בדוגמת מכלול זיכרון ייחודי הן בהיקף שטחו הפיזי, הן בפעילות הנמרצת של סוכני הזיכרון שלו ששימרו את ייעודו המקורי ואף עיבו אותו, הן בטיפוח מתמיד שלו לאורך שנים, הן בתוספות שונות שהוסיפו להנצחה את נושא התקומה והן בהצלחתו המדהימה להפוך לאתר אותו פוקדים אנשים רבים שאינם רק יוצאי הקהילה. כולל אנשים רמי דרג בחברה הישראלית והעולמית. מטרתם הושגה ובגדול. הם מקיימים ומנחילים את הזיכרון ואת הסיפור של קהילותיהם לאנשים רבים מאוד ובכך בעצם מצליחים להקים יד נוספת שאינה פיזית.

¹⁵⁸ מייזל (לעיל הערה 144), עמ' 9.

סיכום

בעבודה זו חקרתי את אתר הזיכרון לקדושי זגלמביה כמקרה פרטי אך ייחודי של תהליך קבלת השואה ושורדיה בחברה הישראלית וצורות ההנצחה השונות שהושפעו מכך. **הפרק הראשון** בעבודה הוקדש להצגת מקומה של השואה בתודעה הלאומית והחברתית בישראל, ובהתאמה המקום אותו תפסו שורדיה בתוכה. **בפרק השני והשלישי** הצגתי את שלבי הקמת האתר ביערות בן-שמן בקרבת מבוא-מודיעים ואת הפעילויות המתקיימות בו. מיום הקמתו ידעו יוזמיו כי האנדרטה תמשיך להתקיים בתודעה רק אם יהיה לה קהל מאמינים שיאמץ אותה. הם שאפו שיהיו אלה הילדים שלהם, הנכדים שלהם, הנינים שלהם וכן הלאה. הם הבינו את חשיבותם הירתמותם של בני דורות ההמשך לכך וראו את הפיכתם לסוכני הזיכרון כאחת ממטרותיו העיקריות של הארגון. **בפרק הרביעי** ניתחתי את שלבי הקמת האתר ואת השינויים התודעתיים שעברו חברי קהילת הארגון, תוך השוואה לאתרי זיכרון אחרים. השוואה זו הציגה את הייחודיות הרבה של האתר ושל חברי הקהילה שהקימה אותו והמשיכה את קיומו. חברי קהילת זגלמביה הגיעו לישראל מוכים וחבולים אחרי ששרדו את השואה. הם איבדו את קרוביהם. רובם נשאר בודדים בעולם. למרות כאבם האישי העצום, הם ניסו בכל מאודם להסתגל לחיים החדשים בארץ אותם ביקשו לאמץ לעצמם, במסגרת חברה אשר בנתה את עצמה מהיסוד. בדיוק כמותם. הם ניסו להיכנס למרקם החיים בישראל בכל התחומים. כשקוראים את קורות החיים של מנהיגי הקהילה רואים זאת היטב, כדוגמת סיפור חייו של עו"ד ד"ר אריה בן-טובים. במסגרת תפקידו הפרלמנטרי סייע בכנסת בקידום החוקים השונים שנגעו בשואה ואף נכח בדיונים של 'חוק יד ושם': *"זוהי היה אחד הרגעים בהם אדם משלב את גורלו האישי, היותי ניצול שואה, עם הגורל הלאומי. אשרינו שקמה לנו מדינה שיכולה לחוקק חוק כזה."*¹⁵⁹ חברי הקהילה הגיעו למשרות בכירות ומשפיעות בתחומי חיים רבים.¹⁶⁰ במקביל לפעילות הציבורית הם לא הדחיקו את עברם האישי. במסגרת תפיסת השואה בשני העשורים הראשונים בישראל, **בשנות הארבעים והחמישים**, התמקדו בני הקהילה בהוצאת ספרי יזכור ובפרסום ספרי זיכרונות אישיים. הם לא התמקדו בהאדרת הגבורה והלחימה בשואה, להם המדינה נתנה דגש ומקום. הם הנציחו את קהילותיהם ב'מרתף השואה' ובאנדרטת מצבה בבית הקברות נחלת יצחק (ראה **נספח ב'**), תוך הדגשת המימד הדתי והאישי באבל ולא קשרו אותו למדינה החדשה שבחייה ניסו להשתלב. בעקבות **משפט אייכמן שנפתח בשנת 1961**, בעקבות השבר של **מלחמת יום הכיפורים בשנת 1973-1974 והמהפך הפוליטי-חברתי** שבא בעקבותיו **בשנת 1977** נפתח בלב החברה ובלב התודעה הלאומית מקום לכאבם האישי של שורדי השואה. החברה החלה להפנים את המורכבות הרבה של תקופת השואה ואת הסבל אותו חוו יוצאי אירופה, שהגיעו ארצה אחרי השבר הגדול וחיו בקרבם. במקביל, שורדי השואה החלו לזקוף קומתם ולספר את סיפורם האישי,

¹⁵⁹ הערך: **אריה בן טוב**, בתוך: אתר **יד ושם**.
¹⁶⁰ גרין (לעיל הערה 144), שם.

שעד שלב זה לא חלקו עם אחרים, אפילו לא עם ילדיהם. הפעם הם שאפו להנציח את סיפורם במסגרת החברה הכללית ולא רק במסגרת הקהילות הפרטיות שבמסגרתן פעלו. יוצאי זגלמביה, כדוגמה פרטנית לשינוי זה, התאחדו **באמצע שנות השבעים** לארגון אחד שאיגד תחת קורת גג אחת מספר קהילות של יוצאי זגלמביה. יש לזכור שבשלב זה חברי הקהילה בהחלט הצליחו להשתלב במרקם החיים בארץ והצליחו להתחזק ולהתבסס גם מבחינה כלכלית. יכולת כספית שבלעדיה לא היו יכולים לממש את שאיפותיהם. הם מיקמו את משרדיהם בבית הכנסת בתל אביב, שם רכשו זכות שימוש במבנה לשם הפעלת משרד שבו קיימו את הפעילות המנהלתית של הארגון. שם הם ערכו ישיבות וכינוסים לחברי הקהילה. הם ארגנו בישראל, לראשונה בשנת 1979, כנס עולמי של יוצאי הקהילה כחלק מתהליך בו הרגישו כי יש מקום פומבי בחברה לפעילותם ולא במסתרים. במהלך הכנס הם הכריזו על 'ארגון יוצאי זגלמביה' כארגון עולמי. בעקבות הזדמנות כספית שנוצרה, לאור הפצה בתשלום של עותקים מאוסף התצלומים עליו פורט בפרק השני בעבודה, 'ארגון יוצאי זגלמביה' החליט להנציח את בני הקהילה באמצעות יער הנצחה ביערות בן שמן: **'יער לזכר קדושי זגלמביה'** בשנת 1984. בשלב גיבוש היוזמה להקמת היער הם עדיין דבקו בדרך ההנצחה אותה ניסתה המדינה לקיים בתחילת דרכה, בשילוב המאמץ הלאומי ליעור הקרקע וכיבושה. בשלב בו הרעיון כבר בא לידי מימוש, ובזמן בו התקיים הכינוס העולמי של יוצאי זגלמביה בישראל הם חשבו על רעיון גדול יותר. **בשנות השמונים בארץ** הוקמו אנדרטאות קהילתיות רבות במסגרת יוזמות פרטיות במרחב להנצחת השואה. לא רק הנצחה מסורתית ב'מרתף השואה' ולא רק אנדרטאות-מצבה בבתי הקברות, שגם מספרן עלה, ולא רק הנצחה ביערות. אנדרטאות רבות אלו במרחב הציבורי בארץ הנכחו במרחב הפיזי את המקום בתוך המרחב התודעתי אותם תפסו השואה ושורדיה וגם שיקפו את מצבן הכלכלי של חברי הקהילות, שיכלו להרשות לעצמם את העלות של בניית האנדרטאות. הרעיון הגדול יותר של חברי הקהילה מהווה דוגמה לתהליך זה. הם רצו להקים אנדרטה לזכר יוצאי הקהילה. חברי הקהילה ברחבי העולם התגייסו כולם כאחד לשם מטרה זו, שמומשה עם הקמת **'יד זכרון לקדושי זגלמביה'** בשנת 1988. אתר זה, שהוקם במסגרת יוזמה פרטית של חברי הקהילה, היה דומה באופיו לאנדרטאות רבות שהוקמו בשנות השמונים על ידי קהילות אחרות. הן היו לרוב נטולות סממנים אידיאולוגיים, ציונים או ישראלים ולא ניסו להעביר אתוס פטריטי. ברובן נעלם אלמנט הגבורה שהיה מרכיב מרכזי בדת האזרחית הישראלית מתחילת שנות החמישים. בדומה לספרי הזיכור, הן שמו את הגבורה בפרופורציה הטבעית. הוצג בהן סיפור הקהילה (מוטיב בית הכנסת, ההשמדה), תיאור הנרצחים (שמות קדושים), תוך כדי יצירת קשר פיסי עם הקהילה (מוחשי או סימבולי) כחלק מרצף היסטורי של פרעות ויגון ולא כזהות ישראלית.¹⁶¹ באנדרטאות אלו קיימים מוטיבים שכיחים נוספים: פסוקים מן התנ"ך וממקורות אחרים המוסיפים למוטיב הקדושה במקום, שמות קדושים, מקום להדלקת נרות,

¹⁶¹ באומל תידור, לזכרון עולם (לעיל הערה 29), עמ' 378.

סממן יהודי מסורתי לאבל. במובן האנתרופולוגי הן היוו במות פולחן של מקומות שקודשו והיוו כלי חינוכי לזיכרון ולהעברת מסרים.

במהלך העבודה נחשפתי לעולמות חדשים שלא היו מוכרים לי, עולמות העבר ועולמות ההווה. למדתי רבות על בני הקהילה וזכיתי להכיר ולפגוש חלק ממוביליה ומייסדיה. האתר אותו חקרתי מהווה דוגמא פרטנית של אופן הנצחת השואה על-ידי יוצאי קהילות שלזיה שבפולין שהתגבשו לכדי קהילה אחת. קהילה ששאפה בכל מאודה להנציח את בני משפחותיהם שנספו בשואה. ההנצחה באתר מילאה שתי פונקציות ההנצחה במקביל: סוציולוגית פונקציונאלית: העשייה כקבוצה, כפעולה המלכדת ויוצרת המשכיות לקהילת יוצאי זגלמביה; סוציולוגית חינוכית: כלי לטיפול אתוסים ולהעברתם דורות ההמשך של הקהילה. הם הדגישו את דבקותם בחיים של בני הקהילה ואת רצונם לשמור על כבודם ואת דרך מותם כמות קדושים. באמצעות התוספות הפיזיות השונות בנושא הגבורה שנוספו בשנים האחרונות לאתר, אנו רואים את התוספות לאתוסים מרכזיים אלה. לגבי הפונקציה השלישית פסיכולוגי תיאולוגי: שילוב ההנצחה בדפוסי אמונה קיימים ו/או החלפתם – במקום מונצחים אלמנטים דתיים כפסוק מספר יחזקאל וגויל ספר תורה ואדניות לשם הדלקת נרות זיכרון, אך הטקס במקום הינו בעל אופי חילוני מובהק, למרות שמשולבות בו תפילות מפי חזן. המקום הינו מקום מקודש חילוני.

לבני הדור השני והשלישי ישנו חלק חשוב בהוספתן של אנדרטאות רבות בנוף בשנות השמונים. בני הדור השני התבגרו וחוו את הזדקנותם ומותם של בני הדור הראשון. היה חשוב להם להנציח את הוריהם וקהילותיהם, היה חשוב להם ליצור מקום שבו יוכלו להתייחד עם זכרם. היה חשוב להם להנחיל לילדיהם, בני הדור השלישי והרביעי, את ההכרה וההוקרה.¹⁶² התוספות והשינויים ביד הזכרון לקדושי זגלמביה שהודגמו בפרק השני והרביעי המחישו את השינויים התודעתיים הממשיכים להתרחש בחברה הכללית בכלל ובקרב הקהילה של שורדי השואה וצאצאיהם בפרט. כאמור, שינויים אלו באו לידי ביטוי באתר שביסודו הוקדש להנצחת החיים והדבקות בחיים ובהמשך התווסף אלמנט הנצחת הגבורה, כחלק מהיות אתר הזיכרון אנדרטה חיה ונושמת; מתפתחת וגדלה: "אולם מאחר שהחברה היא גוף דינמי, גם צרכיה משתנים עם הזמן. כתוצאה מכך, משתנים גם דפוסי ההנצחה ומשקלם של הגורמים השונים הבאים בו לידי ביטוי."¹⁶³

ארגון יוצאי זגלמביה הקפיד לעבות את הזיכרון באמצעות פעילויות שונות ושוטפות שקיימו בארץ ובעולם, פעילויות שפורטו בתמציתיות **בנספח ג ובנספח ד'**. כדי לחבר את בני הקהילה למקום, במהלך הטקס המרכזי ביום השואה, הם הנחילו את נושא הדלקת המשואות. להדלקת המשואות מטרה נוספת והיא מתן כבוד לבני הקהילה ופועלם. מההסברים על מדליקי המשואות למדו בני דורות ההמשך יותר ויותר על קורות בני הקהילה ואנשיה. בני דורות ההמשך משולבים בטקס בהתמדה. כך גם היחס למשואות

¹⁶² ברוטין, לחיות עם הזיכרון (לעיל הערה 22), עמ' 140.
¹⁶³ באומל תידור, לזכרון עולם (לעיל הערה 29), עמ' 387.

התקומה, שאותה מתכבדים להדליק בני הדורות הצעירים – הנכדים והנינים – מה שמחדד אצלם את רגשי ההערכה הכבוד והשייכות. הן לקהילה והן לאתר. חברי הארגון מקפידים לקיים באתר הזיכרון מדי שנה טקסים וביקורים נוספים, בנוסף לטקס יום שואה המתקיים במקום מדי שנה: "לעיתים קרובות שואבות גם אנדרטאות את עוצמתן המנציחה מן הטקסים הנערכים לידן בימי הזיכרון הקשורים איתן. אותם טקסים מחזוריים מאפשרים לחזור ולספר את הסיפור, כל פעם מחדש, והזיכרון הקשור אתם הולך ומתעבה באמצעות הנאומים הנישאים, החוברות המחולקות, הטקסטים המוקראים ולעיתים גם על ידי תוספות ויזואליות הנוספות מדי פעם לאנדרטה עצמה... אך דרכן של אנדרטאות "למות" בתודעה המתרגלת לנוכחותן ומשמעותן הולכת ומתדלדלת. הטקסים עשויים להחיות את הזיכרון האצור בתוך האנדרטאות ולהאריך את משך האפקטיביות שלהן."¹⁶⁴ את הצלחת הארגון ניתן לראות בהטמעת הרצון והצורך של בני הדור הראשון בהנצחה בקרב דורות ההמשך, אותם כאמור הקפידו לשלב בפעילות הארגון, מיומו הראשון. רואים זאת היטב בהמשך השלטון שהתרחש בשנת 2017, לאחר פטירתו של מנחם ליאור ז"ל, שהיה היו"ר האחרון של הארגון מבני הדור הראשון. מנסח זאת היטב איציק אופלר בן הדור השני ועורך עיתון זגלמביה: "לצערנו לפני כחודשיים, נפטר מנחם ליאור, יו"ר הארגון לאחר כשנתיים שעמד בראשו. מנחם ראה בחיזוק הקשר של הארגון עם בני הדור השני והשלישי ליוצאי זגלמביה את אחת ממשימותיו העיקריות ופעל בכל כוחו לחזק קשרים אלה עם החברים בארץ ובחו"ל.

... בני הדור הראשון שמו לעצמם כמטרה מרכזית את נושא הנצחת יהדות זגלמביה המפוארת שנכחדה בשואה, וגולת הכותרת למפעלם הוא אתר ההנצחה הממלכתי ביער מודיעין. מספרם של בני הדור הראשון הולך וקטן לצערנו, ומכיוון שכך עלינו, בני הדורות השני והשלישי, מוטלת החובה לשמר ולהמשיך את המורשת והמפעל אותם החלו הורינו."¹⁶⁵ בני הדור השני והשלישי אכן לקחו את המושכות, בהובלת היו"ר החדש דב פניני, בן הדור השני. דב פניני, רואה חשבון במקצועו, שימש בתפקידו הקודם בארגון כגזבר / איש הכספים. הוא עשה זאת בהתנדבות משנת 2012, לאחר פטירת הגזבר הראשון של הארגון מיום הקמתו, מר מוניק מגר ז"ל. בהובלתו, הארגון ממשיך את הנצחת הזיכרון בדרכים הישנות ובדרכים החדשות שהתפתחו במהלך השנים. חברי הועד של הארגון בהווה הם בני הדור השני, כשלצידם מכהן יצחק טורנר כנציג האחרון של בני הדור הראשון. אברהם גרין ז"ל כיהן כחבר ועד וכנשיא של כבוד, עד פטירתו לפני מספר חודשים. בני הדור השני והשלישי אחראים על אתר האינטרנט של הארגון, הם משתתפים פעילים בפעילויות השונות המתקיימות בארץ ובמשלחות השונות הנוסעות לפולין; הם מגיעים למפגשים המתקיימים אחת לחודש ב'קפה זגלמביה' - שכוללים לעיתים הרצאות מקצועיות בנוסף למפגש החברתי; כמו כן מתקיימים כנסים המיועדים לבני הדור השני והשלישי לשם השקת יוזמות חדשות.¹⁶⁶ הם פעילים מאוד בקבוצת הפייסבוק שלהם בה הם מחפשים אחר שורשיהם ללא הרף ומבקשים להנציח אותם. ראה **נספחים ג ו-ד**. כל

¹⁶⁴ בר-און (לעיל הערה 144), עמ' 22.

¹⁶⁵ איציק, אופלר, "חברי וידידי יוצאי זגלמביה לדורותיהם", **עלון זגלמביה**, 40 (2017), עמ' 2.

¹⁶⁶ ליאור, מנחם, **עלון זגלמביה**, 37 (2015), עמ' 2.

הנתונים הקיימים מעידים על כך שהמטרות הושגו בצורה מעוררת כבוד וכי בני הדור השני והשלישי והרביעי פעילים מאוד בארגון. הם מהווים סוכני זיכרון נמרצים, וכמו בני הדור הראשון, הם עושים זאת בהתנדבות מלאה, כשכל אחד תורם לארגון את מקצועיותו: "המתחם כולו והאנדרטה כורכים יחד את הזיכרון

שאנו מחויבים לו ואת החופש והמרחב שאנו ובני משפחותינו זוכים לחיותו." ¹⁶⁷

"כדי שיהיה מי שינחיל לדורות הבאים את מורשת יהדות פולין בכלל, ומורשת יהדות זגלמביה בפרט! כדי שיהיה מי שיספר לצעירים אודות קורותיה ועמידתה של יהדות זו בתקופת השואה! כדי שיהיה מי שיטפח את אתרי הזיכרון בארץ, ואתרי הזיכרון בפולין! כדי שיהיה מי שיקיים את טקסי הזיכרון במודיעין ובנחלת יצחק! כדי שיהיה מי שישמור על הקשרים עם יהודי זגלמביה בתפוצות! כדי שיהיה מי שימשיך הקשר עם הפולנים!" ¹⁶⁸

זאת ועוד: בני קהילת זגלמביה מציבים לעצמם אתגר הנצחה חדש. אתגר הנצחה המהווה את גולת הכותרת של בני הדור השני, אותו מציג היו"ר דב פניני: **הקמת בית יהודי זגלמביה**. הקמת משכן ליהדות זגלמביה אשר בו יתקיימו הפעילויות של הארגון. משכן שיהווה מרכז מידע, מחקר ולימוד על תולדות יהודי זגלמביה ויהדות פולין: "רבים יחשבו שמדובר בחלום, אך אני מאמין שעם נחישות ורצון, השקעת מאמצים וגיס משאבים הרעיון יכול לקרום עור וגידים בדיוק כמו הרעיון להקמת אתר הזיכרון במבוא מודיעים, שאין כמוהו לאף קהילה אחרת." ¹⁶⁹

ובנימה אישית, מעבר למסרים אלו של הנצחה ומורשת, חשתי במהלך העבודה איך האתר חשוב לבני הקהילה ובעיקר לשותפים הראשוניים בהקמתו ובבנייתו, בני הדור הראשון. הוא בדם ליבם. חוויתי את מאמצי הנצחה שלהם מצד אחד ואת הכאב שלהם מצד אחר. האתר הזה נועד לא רק לדורות ההמשך אלא בעיקר בשבילם. לתת מזור לנפשם שעונתה כה רבות, חוותה טראומה אחר טראומה, שהמרכזית שבהן היא איבוד בני משפחתם. הגרעינית והמורחבת. זו הייתה דרכם לגעת שוב בזיכרון, באנשים ובחוויות שלא ישובו עוד, לגעת שוב בילדות ובחיים שנגזלו מהם. חשתי בהתרגשות זו בכל רגע ורגע בו מסרו לי פיסת מידע נוספת. הרי העבודה שלי מהווה בעצם מצבה נוספת לבני משפחותיהם היקרים. שמחתי שניתן לי הכבוד לחלוק ולו במעט עם סיפור חייהם ולקיים הנצחה נוספת לקהילות זגלמביה ולספר את סיפורן.

¹⁶⁷ יוסי, רודולר, "איפה זה זגלמביה", **עלון זגלמביה**, 37 (2015), עמ' 5. יוסי רודולר הוא בן הדור השני.
¹⁶⁸ יונה, קובו-קוטליצקי, "כדי שיהיה מי שימשיך", **עלון זגלמביה**, 1 (1997), עמ' 4. יונה הינה בת דור שני, היא חברת ההנהלה הנבחרת של הארגון, מעורכי העלון מיום היווסדו ועד היום.
¹⁶⁹ דב, פניני, 'דבר היו"ר', עלון זגלמביה, 44 (2019), עמ' 2.

ביבליוגרפיה

1. אביהו, רוני, "הפונקט הגדול" – 12.8.1942: הגירוש ההמוני של יהודי זגלמביה", בתוך: **משואה: קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה**, י"ז (1989), עמ' 102-147.
2. אדרת, עופר, "פעיל המחתרת, שחילץ יהודי במבצע נועז כמו בסרטים", **הארץ**, 13.12.2017.
3. באומל תידור, יהודית, 'לזכרון עולם': הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה במדינת ישראל, **עיונים בתקומת ישראל**, 5 (תשנ"ה), עמ' 364-387.
4. בולשטיין, אריאל, "הבריחה מהגהינום של מאוטהאוזן", **ישראל היום**, 17.4.2020.
5. בילו, יורם, 'פולחן ומקום קדוש בדת האזרחית ובדת העממית בישראל', **מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי**, יט-כ (תשנ"ח), עמ' 65-84.
6. באלס-וקנין, רונית, 'לאחר 18 שנים של תביעות ומשפטים: המרכז לתודעת השואה לא יוקם בהרצליה', **מיינט הרצליה**, 10.1.2017.
7. בן טובים, אריה, **ובחלומי אני שומע את קולי של אימי**, דליה: העמותה להנצחת זכרו של אריה בן-טוב הסנברג, 1999.
8. בר, אפר קדושים:
- בר, דורון, 'בין מרתף השואה ליד ושם: אפר קדושים כמוקד קדושה', **יד ושם**, לח/1 (תש"ע), עמ' 159-182.
9. בר, יהוד מקומות קדושים:
- בר, דורון, "בין קדושה מוסלמית ליהודית – ראשית תהליך ה"יהוד" של המקומות הקדושים המוסלמיים במדינת ישראל 1948-1967", **ישראל**, 22 (תשע"ד), עמ' 133-158.
10. בר, בין מסורת לחידוש:
- בר, דורון, "המקומות הקדושים במדינת ישראל: בין מסורת לחידוש", **זמנים**, 110 (2010), עמ' 92-103.
11. בר, יער הקדושים:
- בר, דורון, 'לאן נפנה ביום השואה?': 'יער הקדושים' קק"ל ויד ושם על רקע ההתלבטות בשאלת הנצחת זכר השואה, **קתדרה**, 140 (תשע"א), עמ' 103-130.
12. בר-און, מרדכי, "לזכור ולהזכיר: זיכרון קולקטיבי, קהילות וזיכרון ומורשה", בתוך: **דפוסים של הנצחה אסופת מאמרים** (עורכים: מתתיהו מייזל, אילנה שמיר), משרד הביטחון, תל אביב, 2000 תש"ס, עמ' 11-48.
13. ברגר, רחלי, 'אמנים ניצולים בישראל מתמודדים עם השואה: היבטים היסטוריים ואמנותיים', בתוך: **כעת**, א' (תשע"ד 2013) עמ' 96-85.

14. ברוג, ההנצחה המונומנטלית :
ברוג, מולי, "אבן מקיר תזעק" ההנצחה המונומנטלית של השואה בנוף ישראל", **משואה : קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה**, לג (תשסו 6/2005), עמ' 93 - 109.
15. ברוג, בערים וביישובים :
ברוג, מולי, "הנצחת השואה בערים וביישובים בארץ", **אריאל**, 171-172 (תשס"ו), עמ' 175 - 180.
16. ברוטין, לחיות עם הזיכרון :
ברוטין, בתיה, **לחיות עם הזיכרון: אנדרטאות לזכר השואה בישראל**, תשס"ה 2005, הוצאת לוחמי הגטאות.
17. ברוטין, אנדרטאות משותפות :
ברוטין, בתיה, "על מזבח העם והמולדת: אנדרטאות משותפות להנצחת השואה והגבורה" ולנופלים במערכות ישראל", בתוך: **ישראל: כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל היסטוריה ותרבות חברה**, 4 (2003), עמ' 155 - 184.
18. גרין, אברהם, **זגלמביה ותל-אביב**, 2015.
19. זבולוני, נח, "כך חוסלה לפני 20 שנה יהדות זגלמביה שבפולין", **עיתון חרות**, 20 באוגוסט 1963.
20. חגאי, גדי, **איך צומח שקט מתוך המהומה**, Ynet, **חופש - טיולים בארץ**, 21.4.09.
21. טורק-יבלונקה, חנה, "מה לזכור וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה", בתוך: **עידן הציונות**, (קובץ בעריכת אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס), ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, 2000, עמ' 297 - 316.
22. יאנג, גיימס אדווארד, "שבר בלי תיקון" בעיצוב ובאמנות ההנצחה של השואה, בתוך: **שבר ותיקון; בהגות, באמנות, בחברה**. (עורכים: אמילי ד. בילסקי, אביגדור שגן) ירושלים: קרן עדי, 2010, עמ' 76 - 89.
23. כהן-הטב, קובי, "בניית הזהות הלאומית בירושלים בעשור הראשון למדינת ישראל", **ציון**, עב: ב (תשס"ז), עמ' 189-217.
24. לבנת, אביב, "מומנט, מונומנט ודוקומנט: על זיכרון, אנדרטאות ו'חללים שכולים' במרחב הגרמני-ישראלי", בתוך: **היסטוריה ותיאוריה**, 14 (2009), עמ' 354-373.
25. לוי, איילה, "אנדרטת 'נצר אחרון': על דחיקה והדחקה במלאכת הזיכרון", **זמנים: רבעון להיסטוריה**, 95 (2006), עמ' 38-43.
26. מייזל, מתיתיהו, "מבוא וכמה הערות על המושג הנצחה", בתוך: בתוך: **דפוסים של הנצחה אסופת מאמרים** (עורכים: מתיתיהו מייזל, אילנה שמיר), משרד הביטחון, תל אביב, 2000 תש"ס, עמ' 7-10.

27. עזריהו, מבוא פולחני מדינה :

עזריהו, מעוז, **פולחני מדינה חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1948 – 1956**, קריית שדה
בוקר : המרכז למורשת בן גוריון, 1995.

28. עזריהו, במותם ציוו :

עזריהו, מעוז, **במותם ציוו: אדריכלות בתי הקברות הצבאיים – השנים הראשונות**, תל אביב
תשע"ב, עמ' 10-29.

29. פרקש, טלי **"קפה ירושלים" בפולין: "היו לי חיים נפלאים, עכשיו אני מעביר את הזיכרון"**,
Ynet, 4.5.2016.

30. שמיר, סוכני הנצחה :

שמיר, אילנה, "סוכני הנצחה בתרבות הזיכרון הישראלית", בתוך: **דפוסים של הנצחה אסופת
מאמרים** (עורכים: מתתיהו מייזל, אילנה שמיר), משרד הביטחון, תל אביב, 2000 תש"ס, עמ' 77
- 88.

31. שמיר, הנצחה רשמית :

שמיר, אילנה, 'הנצחה רשמית: מלחמת העולם השנייה', בתוך: **הנצחה וזכרון,
דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזכרון**, עם עובד, תל אביב, 1996, עמ' 34 – 36.

32. שמיר, ההנצחה האישית :

שמיר, אילנה, 'התעצמות ההנצחה האישית: שני עשורים אחרונים', בתוך: **הנצחה
וזכרון, דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזכרון**, עם עובד, תל אביב, 1996, עמ' 116 –
123.

33. שמיר, אילנה, 'פתח דבר', בתוך: **אילנה שמיר, הנצחה וזכרון, דרכה של החברה הישראלית
בעיצוב נופי הזכרון**, עם עובד, תל אביב, 1996, עמ' 9 – 12.

34. פרופ' שנאן, אביגדור, **מגילת השואה**, תשע"ד, מכון שכטר למדעי היהדות.

35. שפירא: זיכרון פרטי וציבורי :

שפירא, אניטה, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", בתוך: **אניטה שפירא, יהודים חדשים
יהודים ישנים**, ספריית אופקים הוצאת עם עובד, תשנ"ח 1997. עמ' 86 – 103.

חומרי הקורסים (מצגות, סיכומי הרצאות, סיורים):

1. דת עממית ודת אזרחית בישראל, שנה"ל תשע"ה.

2. ירושלים לתקופותיה, שנה"ל תשע"ו.

מסמכי מקור:

1. 'המצבה להנצחת קדושי זגלמביה בישראל', עמ' 375-376, בתוך: **פנקס בנדן**, 1959.

2. [מספד תמרורים - טכס הסרת הלוט מעל האנדרטה של קדושי זגלמביה](#), ט אב תשי"ד,
08/08/1954, [אוסף האמפורה הספרייה הלאומית](#), פריט מספר 997002785290405171.
3. [עלון זגלמביה](#), גיליונות מספר 1 – 46, תשנ"ה – תשפ"א, דפוס קוניאק, תל אביב.

אתרי אינטרנט:

1. [אתר ארכיון בית לוחמי הגטאות](#).
2. [אתר אוסטריה למטיילים](#), [סרטון מידע קצר על מחנה הריכוז מאוטהאוזן](#) (באנגלית), דקה 04:06.
3. [אתר ארגון עולמי של יוצאי זגלמביה](https://www.zaglembie.org/he/): <https://www.zaglembie.org/he/>
4. [אתר המכירות הפומביות בידספיריט](#).
5. [אתר אינטרנט אישי - הרב גלעד קריב](#).
6. [אתר התאחדות בולאי ישראל](#).
7. [אתר טבע ונופים בישראל](#), הערך: [גנים במערב ראשון](#)
8. [אתר יד ושם](#).
9. [אתר יזכור – אתר ההנצחה לחללי מערכות ישראל](#), שמות נצר אחרון:
<https://www.izkor.gov.il/> הנצחת חללי נצר אחרון
<https://www.izkor.gov.il/> אנדרטת נצר אחרון בהר הרצל
10. [אתר מרכז הארגונים של ניצולי השואה בישראל](#), בקטגוריה [זכרון והנצחה](#).
11. [אתר פיקיוויקי - מאגר התמונות של ישראל](#).
12. [אתר עיריית ראשון לציון](#), הערך [גן הזיכרון](#)
13. [אתר עמותת קרן הרובישוב - תמונה מספר 8](#)
14. [אתר קיבוץ גן שמואל](#) בלשונית הנצחה - [יד לנספים בשואה](#)
15. ויקיפדיה, הערך ['אנדרטה לזכר יהודי צרפת'](#).
16. ויקיפדיה, הערך ['בנדין'](#).
17. ויקיפדיה, הערך ['גטו סוסנוביץ'](#).
18. ויקיפדיה, הערך ['מאוטהאוזן'](#)

ראיונות:

1. ראיון טלפוני עם מר יצחק איזי גרינגראס ז"ל, 31 ביולי 2015.
2. ראיונות טלפוניים עם מר מנחם ליאור ז"ל בחודשים ינואר - אוגוסט 2015.
3. מפגש עם מר אברהם גרין ומר מנחם ליאור זכרונם לברכה, 19 ביוני 2015.
4. מפגש עם האדריכלית מרילה פדר, 3 ביולי 2015.
5. מפגש עם מר שמשון ישביץ, מבני הדור השני וכיום חבר הנהלה, 24 ביולי 2015.

נספח א':

קהילות זגלמביה, פולין

זגלמביה הינו חבל ארץ הממוקם בדרום מזרח פולין המכונה זגלמביה דומברובסקיה, האגן הדומברובאי, שנחצה על-ידי הנהר Czarna Przemsza. שמות נוספים לאיזור: שלזיה עלית וגם פולין הקטנה. האיזור עשיר במרבצי פחם וברזל ומשם נובע שמו ('שדות פחם', בפולנית = ZAGLEMBIA = ממעמקים). האיזור מתועש ביותר בשל מרבצי הפחם והברזל הגדולים האלו שבתחומו, כלומר מוקמו בו מפעלים רבים. בשל התיעוש הרב האיזור התפתח מאוד מבחינה כלכלית והיה מאוכלס בצפיפות. מציאות זו גרמה לפריחתו החברתית והתרבותית של האיזור. הקהילות היהודיות היו חלק בלתי נפרד מהנוף הכלכלי והחברתי והתרבותי הזה, והן היו מורכבות מבני כל הזרמים השונים: ציונים ולא ציונים, דתיים ולא-דתיים, הייתה עיתונות מקומית, ארגוני ספורט, חצרות ושיבות רבנים, גימנסיות מפוארות, סופרים ומשוררים – וכולם פעלו בהגמוניה ומתוך סובלנות והבנה הדדית.¹⁷⁰ החיים היהודיים באיזור היו תוססים, מגוונים ופעילים מאוד בכל המישורים. באתר האינטרנט של הקהילה ניתן לצפות בהיסטוריה של האיזור וכן נין לצפות במידע על מרבית הקהילות על ידי לחיצה על שם/סמל הקהילה/עיר, בלשונית 'ערים ועיירות'.¹⁷¹

מלחמת העולם פרצה ב-1 בספטמבר 1939, עם פלישתה של גרמניה לפולין, והסתיימה ב-8 במאי 1945. איזור זגלמביה שוחרר על-ידי הצבא האדום והצבא הפולני בסוף ינואר 1945. בשל מיקומו הגיאוגרפי, צמידותו לגרמניה, היה מהאיזורים שנכבשו בימים הראשונים של הפלישה הגרמנית. חבל זגלמביה היה מאוכלס בשלב זה בכ- 100,000 יהודים, מתוכם כ-29,000 בסוסנוביץ, כ-27,000 בבנדין. כלומר מעל ממחצית היהודים באזור גרו בשתי ערים אלו, שהיו מרכז החיים היהודיים בחבל ארץ זה.¹⁷² עם הכיבוש פורסמו צווים ותקנות אנטי-יהודיות שהביאו לבידוד חברתי של היהודים, נישול כלכלי ולערעור כל מערכות חייהם. בסוסנוביץ הוקם יודנראט בראשות משה מרין, שהפך במהרה ל'צנטרלה' – יודנראט ריכוזי לכל היודנראטים בזגלמביה. שלב ראשון זה בכיבוש כלל החרמות רכוש, כופרי נפש, הגבלת התנועה לאזורים מסוימים, צמצום שעות השהייה מחוץ לבתים, חיוב הצמדת טלאי צהוב לבגדים והכל תוך הטלת פחד ואימה, הכאות ורציחות שוטפים. שלב שני בכיבוש החל מאמצע 1940 וכלל גזירת העבודה בכפיה, כולל משלוח צעירים כשירים למחנות עבודה. הוקמו 'שופים' (סדנאות עבודה) רבים שבהם הועסקו יהודים בתנאים מחפירים. ה'שופים' רוכזו בעיירות ספציפיות. מי שהיה ברשותו 'כרטיס עבודה' לא נשלח למחנות העבודה. זאת בעידודו של היודנראט המרכזי, שגרס 'הצלה דרך עבודה'.¹⁷³

¹⁷⁰ פדר (לעיל הערה 82), שם.

¹⁷¹ לשונית [ערים ועיירות](#) בתוך: [ארגון עולמי של יוצאי זגלמביה](#)

¹⁷² ד"ר שלמה, נצר, "זגלמביה בעשור האחרון לפני השואה 1930-1939", [עלון זגלמביה](#), 15 (2004), עמ' 4.

¹⁷³ ד"ר שלמה, נצר, "יהודי זגלמביה – זיכרון ראשון מימי השואה", [עלון זגלמביה](#), 2 (1998), עמ' 2-3.

מחוז שלזיה העילית המזרחית סופח לגרמניה ובשל כך יהודי זגלמביה נהנו מתנאים נוחים יותר יחסית לחבלי פולין האחרים. עובדה זו חדלה להגן עליהם עם תחילתו של השלב השלישי שהחל באמצע 1942, במהלכו החלו הגירויים להשמדה, לאשוויץ. הגרמנים המשיכו בתהליך של חיסול 22 העיירות/הקהילות היהודיות הקטנות והבינוניות שעדיין נותרו באזור. במאי-יוני 1942 גורשו לאשוויץ יהודים שנחשבו כלא פרודוקטיביים למערכת הגרמנית. תושבי העיירות שנשארו בחיים רוכזו ב-10 ערים בהן היו קהילות גדולות, כשהגדולות היו בנדין, סוסנוביץ ודומברובה- גורניצה. גם בערים אלו נערכו סלקציות וחלק מהתושבים נשלחו לאשוויץ. עד תחילת יולי 1942 הגרמנים סיימו את מרבית הגירויים הסלקטיביים מהאזור. מתוך כ-95,500 אלף יהודים: בשנת 1941 נשלחו לאשוויץ 17,000 יהודים; במחנות העבודה היו כ-6,500 צעירים ו-67,000 יהודים רוכזו בעשר הערים. ב-12 ועד ה-14 באוגוסט 1942 גורל זה לא פסח גם על תושבי הקהילות הגדולות. לאחר תרגילי הטעיה של הגרמנים רוכזו יהודי הערים ונערכה סלקציה אכזרית שבמהלכה גורשו לאשוויץ כ-12,500 יהודים. אירוע טראומטי זה כונה 'הפונקט הגדול'. לא היה יהודי שלא איבד קרוב/חבר/מכר באירוע זה. לאחר סלקציה זו באזור היו אמורים להימצא רק יהודים פרודוקטיביים ובני משפחותיהם – כ-58,000 יהודים. לא נערכו גירויים המוניים מהאזור עד יוני 1943.

174

היהודים שנותרו בחיים רוכזו בגטאות בנדין וסוסנוביץ. בחודשים אוקטובר 1942 ועד ינואר 1943 הועבר גטו סוסנוביץ למחוז סרודאלה – גטו 'שרדולה' - הגובל בגטו בנדין - גטו 'קמיונקה', שבו רוכזו יהודי בנדין בחודשים אפריל-מאי 1943. אלו היו גטאות ללא גדר. הן הוקפו בשלטי אזהרה. אלפי יהודים גורשו ביוני וביולי לאשוויץ. במהלך שבועיים של רציחות, שהחלו בבוקר יום ראשון 1 באוגוסט 1943, יום תשעה באב, חוסלו שני הגטאות: נרצחו כ-25,000 איש. מספר מצומצם של יהודים בשרדולה נשארו לנקות את הגטאות. בסיום עבודתם גם הם נרצחו, בינואר 1944.¹⁷⁵

כך חוסלה קהילה יהודית מפוארת שהייתה מגוונת ופעילה מאוד בחיי פולין. מקהילה ענפה זו נשארו כ-12% בלבד - כ-12,000 יהודים, מרביתם ניצולי מחנות העבודה. רובם עלו לישראל, חלקם נשארו באירופה וחלקם היגרו לאוסטרליה, ארה"ב וקנדה, שם קיימת קהילה גדולה של יוצאי זגלמביה.

¹⁷⁴ רונן, אביהו, "הפונקט הגדול" – 12.8.1942: הגירוש ההמוני של יהודי זגלמביה", בתוך: **משואה: קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה**, י"ז (1989), עמ' 102 – 147.

¹⁷⁵ הערך **בנדין** בתוך: ויקיפדיה.
הערך **גטו סוסנוביץ** בתוך: ויקיפדיה.
אלתר, ולנר, "חורבן ירושלים ד'זגלמביה", **עלון זגלמביה**, 13 (2003), עמ' 2-4.
נח, זבולוני, "כך חוסלה לפני 20 שנה יהדות זגלמביה שבפולין", **עיתון חרות**, 20 באוגוסט 1963.

נספח ב' :

האנדרטה של הקהילה בנחלת יצחק

יוצאי זגלמביה בישראל החלו להתאגד כקהילה מאוגדת אחת המכילה בתוכה מספר קהילות מהאזור שפעלו לפני כן באופן עצמאית (כשהמרכזיות הן ארגון יוצאי בנדן, ארגון יוצאי סוסנוביץ וארגון יוצאי צ'לדז). בשנת 1951 התקיימה בישראל העצרת הראשונה בארץ של הקהילה המאוגדת. בשנה זו השרד דוד זיכר מסוסנוביץ הביא לוועד הקהילה שרידי אפר מהקרמטוריום באושוויץ, שם שרפו את אשתו וילדיו. את האפר הביא איתו ארצה כשעלה, ושמר עליו עד שהרגיש שזה נכון להעבירו לידי הקהילה, לקבורה. לאחר קבלת כל ההיתרים ההלכתיים, התקיים טקס הלוויה בהשתתפות המונים בתשעה באב, 31 ביולי 1952, וזאת לציון היום באוגוסט 1943, היום בו החלו בחיסול שני הגייטאות האחרונים בזגלמביה. תאריך שהפך ליום הזיכרון / אזכרה / 'היארצייט' של יהודי קהילות זגלמביה. חלקת הקבר נקבעה בסמוך לחלקה הצבאית בה נקברו חיילי צה"ל, במקום מרכזי בבית הקברות נחלת יצחק (היום בשטח השיפוט של העיר גבעתיים), לאור מאמצי הרב מנחם האגר ז"ל, יו"ר ארגון יוצאי בנדן שעמד בראש חברת קדישא.¹⁷⁶ על הקבר הוצב שלט זמני. ניתן לראות אותו בתמונה של חברי ועד הארגון שצולמה לאחר ההלוויה :

חברי ועד הארגון ליד הקבר בבית הקברות בנחלת יצחק.¹⁷⁷

¹⁷⁶ "המצבה להנצחת קדושי זגלמביה בישראל", בתוך: **פנקס בנדין**, 1959, עמ' 375-376. "טקס יום השנה - ט' באב 2015", **עלון זגלמביה**, 37 (2015), עמ' 10.

¹⁷⁷ תמונה: 'חברי ועד ארגון אנשי שארית הפלטה יוצאי זגלמביה ליד מקום קבורת אפר קרבנות מחנה אושוויץ, תרומת המפל מרדכי, (פריט 03033צ), ארכיון **בית לוחמי הגטאות**.

לאחר שנה התקיימה אזכרה לזכר בני הקהילות של הארגון בתל אביב:

תשעה באב - יארצייט לקדושי זגלמביה

ב-ט' באב תשע"א 9- באוגוסט 2011 נערך בבית העלמין בנחלת יצחק היארצייט לקדושי זגלמביה ליד אנדרטת האפר לקדושי זגלמביה בבית הקברות נחלת יצחק בתל-אביב לציון 68 שנים לחיסול קהילת זגלמביה. מסורת בת למעלה ממחמשים שנה.

היום לפני 58 שנה...

מודעה על אזכרה בחודש אב תשי"ג (1953) במלאת 10 שנים להשמדת יהדות זגלמביה

"... הגירוש הסטאלי כ-1 באוגוסט 1943, אפלה כבדה עשת את הגיטו דממת מות. הוסטאפו הסתערה ובלבנים מסטים זונקים הרמנים על קרובותיהם. נחםס ונסחם כל מנא מסחם הגיטו. צעקות השנים והגברים החוכים וכני הילדים מניעים עד לב השמים. הפראים חוסים אנשים מרובים גולגולת. אין אנו מחמדים מפני המות. אנו מחמדים לו. נבלבד שימרר לבנו..."
דוד לוי - עיר המתים

"... האנשים היו חיים בחברות של המות והתרגלו אליו. כשם שמתרגלים אל שקר רע. היו ישנים על משכבם עם המות. אנשים את לחמם הדל עם המות ונסתלקו עמו אל העולם הנועם אל אושוויץ ושם הנספו שניהם. גם הוא וגם המות..."
ק.צטניק - סלמברנה

ארגון עולי זגלמביה, תל-אביב

עיר האזכרה על כפר הירוקים

באורם
„אחל-שטי“
תל-אביב רח' ברנר 30

נמ כ א נאג חשר'ג
13.7.1953
בועה 8 בערב

במלאת 10 שנים להשמדת יהדות זגלמביה. יעד

ליל זכרון ואבל

חבר הקהילה, עמנו עול

נתיב סטנטי דפנונה ומונטיק סטנטישין נחזק נודת ערנה מרגג רינה ענטק

את המצבה יצנו התן רדאפי על נח הסטמ והגול בו 'יהודה קלמן' נמו וקורנו בודננה והנא בביד לו 'ישראל בוקס' בשמחתם היה.

מנחם האגר
יד הארגון רבם רוב המאג
יד ערנה רבנה רדאפי של סלחט סטנטיק

דן צבי הלר
יד חרם האזכרה על כפר
מג דוד הארגון עולדי

כרשפים כחמד 100 מרי הדיסי הנצחה נקבת, אהל עולד כיום ערנה הסתין 100 בערב

"מיסור אנו מתוך הרגשת שכול וזממת את רבבות יהודי זגלמביה הטובים. את קהילתיה המפוארות אשר נחרבו ונשמדו בידי אנשי בליעל. קהילות בהן חיו מדרות רבים, רבנים, גאונים, חסידים ולומדים. יהודים מלאים אהבה לציון, לעם ישראל ולשפתו, קהילות בהן שקקו חי צבור ותרבות, תססו ושפעו כח נעורים וחדות עלומים..."
קטע מתוך ה"זכור" לנשמת קדושי זגלמביה

"כאשר הקדושים דורבם והונסו לרכבות החתומות שהובילום לאושוויץ. כשהוכנסו לתא-הגאדים המוסים כחדר-רחוה, ידעו המעונים שנחרץ גורלם וכא הקץ לחייהם. ברעמים האחרונים האלה מחטבותיהם היו נשמת אלנו, לציון, בידעם באם הם ישמדו, יחדו כחידים, כבודדים, אבל הגם כולו חר'ת לא ימוגר. כאשר נחצ ישראל לא ישקר..."
מתוך הספדו של מ. הספל בהלוגיית האפר של קדושי זגלמביה, בתשעה באב תש"א (1951)

13

178

רק לאחר שנה נוספת, שנתיים ימים מיום הקבורה, הצליחו חברי הקהילה לאסוף את הסכום הדרוש להקמת מצבה בבית הקברות בנחלת יצחק. בתשעה באב תשי"ד התקיים טקס אזכרה מרגש מאוד במקום,

178 בתוך: עלון זגלמביה, 29 (2011), עמ' 13.

אזכרה בה התקיים טקס הסרת הלוט של מצבה מרשימה ומפוארת ועליה נרשמו שמות שתיים עשר הקהילות שהיו חברות אז בארגון: בנדין, סוסנוביץ, דומברובה, זומבקוביץ, סטז'מישיץ, מונדושאב, צ'אלאדז, לגישה, גולונג, רגויצה, ניבקה, דאנדובקה. רבים השתתפו במעמד זה.

תמונת המצבה בבית הקברות נחלת יצחק, 1952.
האדריכל הוא (Nissim Shtrik) נסים שטריק.¹⁸⁰

מספד תמרורים לטקס גילוי אנדרטת המצבה
מעל קבר האפר של קדושי זגלמביה.¹⁷⁹

מוטיב בית הכנסת, שהיה המבנה הראשון והחשוב ביותר בכל קהילה והיווה את מרכז חייה הרוחניים והחברתיים ובו פעלו מוסדות הקהילה, מופיע כאלמנט שכיח באנדרטאות-מצבה רבות. באנדרטה זו של בני הקהילה מוצג מבנה של בית הכנסת עם כיפה בראשו, המונח מעל במה. הבמה מאדירה אותו ובמקביל משמשת כמעין מזבח לזכר בני הקהילה שהועלו כקורבנות בשואה בשל יהדותם. מבנה בית הכנסת משמש כרקע לאש התמיד, לאש החיים, המסמלת את הציווי האלוהי של קדושת החיים. המוטיב המרכזי אותו מבקשת קהילה זו להנציח ולתעד.¹⁸¹ משני הצדדים, על גדר האבן המקיפה את האנדרטה מוקמו על לוח שיש שמות הקהילות החברות בארגון, שש על כל לוח. עם השנים נוספו ללוחות שמות נוספים וכן נוספו שני לוחות חדשים, על הגדר מאחור ומשני צידי המצבה, ועליהם שמות של קהילות נוספות שהצטרפו לארגון העולמי של יוצאי זגלמביה. בנוסף ליד האנדרטה הוטמן עפר שהובא על ידי מר לנדסמן מבית

¹⁷⁹ מספד תמרורים - טקס הסרת הלוט מעל האנדרטה של קדושי זגלמביה, ט אב תשי"ד, 08/08/1954, אוסף האמפרה הספריה הלאומית, פריט מספר 997002785290405171.

¹⁸⁰ התמונה: מצבת זיכרון ליהודי אזור זגלמביה שבפולין שנספו בשואה, צלם: רוזנבלום (פריט 303035x3), ארכיון בית לוחמי הגטאות.

¹⁸¹ ברוטין, לחיות עם הזיכרון (לעיל הערה 22), עמ' 189-191.

הכנסת בסוסנוביץ, שנשרף מיד עם כניסת הגרמנים בתחילת ספטמבר;¹⁸² וכן אדמה שהובאה מבית הקברות היהודי בסוסנוביץ.¹⁸³

הכיתוב שעל אנדרטת המצבה

184

¹⁸² רחל, צנטנר בבס, '76 שנים לחיסול גטאות זגלמביה', עלון זגלמביה, 45 (2019), עמ' 5.

¹⁸³ גרין (לעיל הערה 76), עמ' 109.

¹⁸⁴ התמונה לקוחה מאתר ארגון עולמי של יוצאי זגלמביה, לשונית 'הנצחה'.

מצבה זו שהוקמה בבית הקברות הייתה הראשונה מסוגה במקום. במהלך השנים נוספו בבית הקברות עשרות אנדרטאות-מצבה לזכר קהילות שונות מתקופת השואה. בבית הקברות נחלת יצחק, נכון לשנת 1994, קיים ריכוז של 27 מצבות קהילה, שמוקמו בשדרה המרכזית של בית העלמין, כדי שכל המגיעים יחלפו על פניהם בדרכם.

ליד האנדרטה ליוצאי קהילות זגלמביה מתקיים טקס אזכרה מדי שנה ב-ט' באב בו משתתפים בני הקהילה. בני הדור הראשון והשני. בשנים האחרונות מנחה את הטקס בן הדור השני ונוכחים בו כחמישים משתתפים בממוצע. לפני הטקס בני הקהילה נוהגים לפקוד את קברי חללי צה"ל בני הקהילה הטמונים במקום, להדליק ליד כל אחד מהם נר זיכרון ולהניח עליו פרח.

נספח ג' :

סדר כרונולוגי של פעילות ההנצחה של בני הקהילות בישראל

שוטף	הוצאת ספרי יזכור לקהילות זגלמביה (7 במספר) ופרסום ספרי זיכרונות אישיים רבים וסרטים. הדפסה חוזרת של ספרי יזכור שאזלו (דוגמת ספר קהילת בנדין)
1951	עצרת זיכרון ראשונה בארץ ליהודי זגלמביה שאורגנה על-ידי יהודי זגלמביה שהקימו מספר ארגונים שעבדו בשת"פ מסוים (כארגון יוצאי בנדין, ארגון יוצאי סוסנוביץ, ארגון יוצאי צ'לדז', ארגון יוצאי דומברובה ועוד)
1952	טקס קבורה המוני לאפר בני הקהילה בחלקת הקבר של יוצאי הקהילות בבית הקברות נחלת יצחק .
1954	הקמת אנדרטת-מצבה לזכר יהודי זגלמביה בבית הקברות נחלת יצחק . במקום מתקיים טקס אזכרה מדי שנה ב-ט' באב.
	לוח זיכרון לזכר קהילת סוסנוביץ ב'מרתף השואה', הר ציון.
1967	הקמת מצבה בקריית שאול לזכר יהודי סטשמישיץ ובה נטמנו עצמות יהודים שנרצחו בעיר.
1970	לוח זיכרון לזכר קהילת צ'לדז' ב'מרתף השואה', הר ציון.
אמצע שנות ה-70	איחוד שלושת הארגונים הגדולים של יוצאי זגלמביה לארגון גג אחד בשם 'ארגון יוצאי זגלמביה' , בראשות אריה בן טוב ז"ל (בנדין), מאיר לנצמן ז"ל (סוסנוביץ) ואברהם גרין ז"ל (צ'לדז'). ¹⁸⁵
1976	רכישת זכות השימוש בחלק מעזרת הנשים בבית הכנסת 'בית אל' ברחוב פרישמן 23 בתל אביב . המקום משמש כאולם וכמשרדי הארגון . במהלך השנה, בימי רביעי, פתוח המקום כמקום מפגש לחברים בארץ ולאורחים מחו"ל, לישיבות הנהלה ולפעילות תרבותית. פעמיים בשנה (ראש השנה ופסח) התכנסו במקום חברי הארגון להרמת כוסית ולדיווח חצי שנתי על הפעילות. כשגדלה הקהילה הועתקה פעילות זו למקומות גדולים יותר. ¹⁸⁶

¹⁸⁵ גרין (לעיל הערה 76), עמ' 111.

¹⁸⁶ שם, עמ' 118.

1979	כנס בן 1,200 משתתפים של יוצאי הקהילות השונות של זגלמביה מישראל ומהתפוצות . במהלך כנס זה הוכרז 'ארגון יוצאי זגלמביה' כארגון בינלאומי והוביל ליצירת שיתוף פעולה של יוצאי הקהילות הגרים בישראל, ארה"ב, קנדה, ברזיל, גרמניה, צרפת, אנגליה ואוסטרליה. ¹⁸⁷ עו"ד אריה בן טוב ז"ל מונה כיו"ר הארגון העולמי.
1980	אוסף בן 4712 תמונות פספורט של יהודים ששהו בגטו בנדין מובא ארצה מפולין על-ידי עו"ד אריה בן טוב ז"ל. ¹⁸⁸
1981	פרויקט קטלוג התמונות באחריות מר יצחק (איזי) גרינגראס ז"ל, סגן יו"ר הארגון, בהתאם לפרטים שהיו רשומים עליהן מאחור.
1983	הפצת הקטלוג בין כל הארגונים של יוצאי זגלמביה בארץ ובתפוצות.
1984	טקס הסרת הלוט ביער על שם קדושי זגלמביה . שטח יער בן 40 דונם עבור 10,000 עצים לזכר קדושי זגלמביה – עץ לכל משפחה. בשיתוף פעולה עם קרן קיימת לישראל. ¹⁸⁹
1985	תחילת הנטיעות ב'יער לזכר קדושי זגלמביה' ¹⁹⁰ .
1988	הכנס העולמי של יהודי זגלמביה השני התקיים בישראל.
1988	חנוכת אתר הנצחה מרשים בסמוך לשוב מבוא מודיעים, 'יד זכרון לקדושי זגלמביה' בשטח 'יער לזכר קדושי זגלמביה'.
1988	סיור השורשים המאורגן הראשון של יוצאי הקהילה – שלושה דורות – לזגלמביה, פולין. סיור שהחל מסורת שנתית.
1991	חתימה על הסכם שיתוף פעולה עם קרן קיימת לישראל ל-50 שנה , לפיו קרן קיימת לישראל תהיה אחראית על אחזקת אתר ההנצחה ועל סיוע בקיום העצרת השנתית במקום בימי הזיכרון לשואה.

¹⁸⁷ שם, עמ' 111.

¹⁸⁸ גרינגראס (לעיל הערה 75), עמ' 5-6.

¹⁸⁹ שיחה טלפונית עם מר יצחק איזי גרינגראס שהתקיימה ב-31 ביולי 2015.

¹⁹⁰ מפגש עם מר אברהם גרין ומר מנחם ליאור זכרוןם לברכה, 19 ביוני 2015.

1993	קיום מפגש בין ראשי הארגון ובין ראשי ערי זגלמביה ואגודת הידידות של בנדין ובו סוכס על הנצחת האתרים היהודיים בעיירות זגלמביה . סיכום שהוביל לשיתוף פעולה פורה בשנים הבאות. לארגון פעילות הנצחה עניפה בפולין. בפולין הוקמו אנדרטאות רבות, רחובות וכיכרות נקראו על שם בני הקהילה, לדוגמה הקמת האנדרטה לזכר יהדות בנדין בכיכר העיר בנדין, ששמה הוא על שם גיבורי הגטו. קצרה היריעה מלפרט את ההנצחה המרובה והמכובדת בשטחי זגלמביה בעבודה זו.
1996	מר אברהם גרין ז"ל מונה כיו"ר ארגון קהילות יוצאי זגלמביה בישראל
1997	רישום הארגון כעמותה - 'ארגון יוצאי קהילות זגלמביה בפולין'.
1997	ייסוד עלון זגלמביה - 'זאגלעמביער ציטונג' - על שם העיתון היהודי שהופץ על-ידי קהילות זגלמביה לפני השואה. בעלון המופק פעמיים בשנה (בראש השנה ובפסח) יש סיפורים אישיים של שורדים/בני דור ראשון עד רביעי, מידע אינפורמטיבי, מאמרים וכתבות על הקהילות ויוצאיהן. העלון מופץ בארבע שפות (עברית, יידיש, אנגלית, פולנית) בקרב חברי הקהילה בארץ ובתפוצות.
1997	הוספת אמפיתיאטרון ביד זכרון לקדושי זגלמביה, בקרבת מבוא-מודיעים. ¹⁹¹
1997	הארכת הסכם חכירה ואחזקה של האתר עם קרן קיימת לישראל לזמן בלתי מוגבל.
1998	תחילת קידום רעיון הקמת אתר אינטרנט עבור קהילת יוצאי זגלמביה.
1998	טקס נטיעות בחג האילנות - ט"ו בשבט ביד זכרון לקדושי זגלמביה, בקרבת מבוא-מודיעין. הפך למסורת שנתית.
1999	אירוע ניווטים ביער בן שמן וביד זכרון לקדושי זגלמביה, לזכר סרן גל לב-רן הי"ד , דור שלישי – נכד של ניצול שואה מז'בידצה וחבר הנהלת הארגון. הפך לאירוע הנצחה שנתי בימי חול המועד סוכות.
2002	טקס חנוכת רחוב על שם בני הקהילה : 'רחוב קהילות זגלמביה' (רחוב דבורה הנביאה פינת בית ספר רמת החייל מול שכונת נווה שרת). שנתיים אחרי קבלת האישור. ¹⁹²
2004	הכנת דגל יוצאי זגלמביה מהלוגו הקיים של הארגון. רעיון של בני הדור השני.
2004	טקס חנוכת 'כיכר גיבורי הגטו' והנחת אבן הפינה לאנדרטה בקמיונקה בנדין לזכר יהדות בנדין.

¹⁹¹ גרינגראס (לעיל הערה 89), שם.

¹⁹² תמונת מכתב האישור מעיריית תל אביב מופיעה בתוך: **עלון זגלמביה**, 8 (2001), עמ' 4.

2005	חנוכת האנדרטה לזכר יהדות בנדין בקמיונקה שבבנדין.
2007	ביוזמת משפחת הסופר, הקמת גן ציבורי בהרצליה לזכר הסופר יחיאל די-נור (פיינר), יליד סוסנוביץ, שורד שואה ששרד שנתיים באושוויץ. בספריו השתמש בשם העט האלמוני ק. צטניק שמשמעותו אסיר במחנה ריכוז. הגן נחנך בטקס מרשים רב משתתפים ב-5 במרץ 2007. במקום תוכנן הקמת 'בית ק. צטניק לתודעת השואה ותקומת ישראל'. ¹⁹³ לא הוקם עד היום בשל סכסוכי נדל"ן.
2008	טקס חנוכת האנדרטה לזכר נצר אחרון מאנשי זגלמביה ב-ייד זיכרון לקדושי זגלמביה'.
2008	השקת אתר אינטרנט של ארגון יוצאי זגלמביה : WWW.Zaglambia-World.org
2009	עלון זגלמביה - "מתיחת פנים". ריענון לנראות העלון, כולל הדפסה בצבע מגיליון זה ואילך.
2010	הקמת ועדה של הדור השלישי, שמטרתה: "לארגן ולאחד את הדור השלישי, לגבש את חברי הדור ולהשתלב בפעילויות הארגון על מנת לקחת בו חלק פעיל יותר בהמשך. מטרה נוספת שהצגנו לעצמנו היתה להכיר אחד את השני, לתמוך וללמוד ביחד, לארגן פעילויות חברתיות, מלמדות וכל שעולה על רוחנו- אבל ביחד ובשביילנו (וכמובן בשביל הארגון והדור הראשון!)." ¹⁹⁴
2012	הוספת המפה של שני גטאות זגלמביה – שרודולה וקמיונקה ב-ייד זיכרון לקדושי זגלמביה'.
2013	הוספת האנדרטה לזכר ארבע גיבורות המחותרת היהודית באושוויץ-בירקנאו ב-ייד זיכרון לקדושי זגלמביה'.
2013	דף מזכרת בולאי לרגל 70 שנה לציון חיסול גטאות זגלמביה ו-25 שנה ליד הזיכרון לקדושי זגלמביה. הונפק על-ידי דואר ישראל בהתאם לבקשת הקהילה. ¹⁹⁵
2014	מר מנחם ליאור ז"ל מונה כיו"ר ארגון קהילות יוצאי זגלמביה בישראל.
2015	הוספת האנדרטה לזכר כותבי המכתב האחרון שנשלח מבנדין ב-17.7.1943 ב"יד זכרון לקדושי זגלמביה"

¹⁹³ יונה, רובו (קוטליצק), "אין זה שם ספרותי...". בתוך: עלון זגלמביה, 20 (2007), עמ' 2-3.
רונית, באלס-וקנין, 'לאחר 18 שנים של תביעות ומשפטים: המרכז לתודעת השואה לא יוקם בהרצליה', מיינט הרצליה, 10.1.2017.
¹⁹⁴ לילך, אירית ואמיתי, "פעולה שכולה דור שלישי", בתוך: עלון זגלמביה, 26 (2010), עמוד 3.
¹⁹⁵ עלון זגלמביה, 33 (2013), עמ' 2-3.

2015	שדרוג הנראות והתוכן של אתר האינטרנט של הקהילות: ¹⁹⁶ .
2015	במהלך 2016 האתר מתורגם לשלוש שפות: עברית, אנגלית ופולנית. נוספו לו נושאים רבים: חסידי אומות עולם, שמות חללי מערכות ישראל בני הקהילה לדורותיהם, סיפורי ניצולים, מודעות אבל, ימי הולדת, תורמים ועוד.
2015	פתיחת 'קפה ירושלים' בבנדין , פולין. מוזיאון-גלריה ובית-קפה/מסעדה לאוכל יהודי. ¹⁹⁷
2016	נפתחה קבוצת פייסבוק ליוצאי הארגון , שהתרחבה בהדרגה והיום פעילים בה בעיקר בני הדור השני, השלישי והרביעי. שם הקבוצה: 'דור שני ושלישי ליוצאי זגלמביה, פולין' . ¹⁹⁸
2016	מפגש 'זיכרון בסלון' בתל אביב ובירושלים ביוזמת בני הדור השלישי. מפגשים שפתחו מסורת שנתית חדשה. ¹⁹⁹ בגלל הקורונה, ביום הזיכרון לשואה ב-2020 התקיימו שני מפגשים לחברי הארגון במתכונת ZOOM. ²⁰⁰
2017	מר דב גלילי מונה מונה כיו"ר ארגון קהילות יוצאי זגלמביה בישראל. לראשונה מכהן בתפקיד בן דור שני.
2018	השקת סדנה לחקר שורשי משפחה, בהנחיית חיים דקל ודני רקושט בני הדור השני. במסגרת הסדנה מתקיימים מפגשים דו-שבועיים. ²⁰¹
2018	פתיחת קבוצת ווטסאפ 'הכח הנשי' - Zaglembia לנשות הארגון, כולל קיום מפגשים פנים. ²⁰²
2018	לוח הנצחה הוצב בבנדין לזכרו ופועלו של מנחם ליאור ז"ל, על קיר הבית בו נולד. ²⁰³
2019	נטיעת עץ לזכר נזירה חסידת אומות העולם: האם תרזה יאנינה קיירווינסקה והצבת שלט ביד זכרון לקדושי זגלמביה. ²⁰⁴

¹⁹⁶ מנחם (לעיל הערה 167), שם.

¹⁹⁷ "פתיחת קפה ירושלים", בתוך: **עלון זגלמביה**, 37 (2015), עמ' 5.

פרקש (לעיל הערה 87), שם.

¹⁹⁸ **עלון זגלמביה**, 38 (2016), עמ' 2, 11.

¹⁹⁹ לילך, אבידן, "דור שלישי", בתוך: **עלון זגלמביה**, 39 (2016), עמ' 7.

²⁰⁰ "זיכרון בסלון", בתוך: **עלון זגלמביה**, 46 (2020), עמ' 4.

²⁰¹ חיים, דקל, ודני, רקושט, "סדנת חקר שורשי משפחה בהנחיית חיים דקל ודני רקושט", בתוך: **עלון זגלמביה**, 44 (2019), עמ' 9.

²⁰² בת-חן, בן-עמי, "הכח הנשי" - **Zaglembia**, בתוך: **עלון זגלמביה**, 44 (2019), עמ' 8.

²⁰³ יעל רגב, "מנחם ליאור (ליור) ז"ל, טקס הסרת הלוט מלוח הנצחה, בנדין, יולי 2018", בתוך: **עלון זגלמביה**, 43 (2018), עמ' 8.

²⁰⁴ "טי"ו בשבט", בתוך: **עלון זגלמביה**, 44 (2019), עמ' 9.

<p>שיקום אתר 'יד זיכרון לקדושי זגלמביה', לאחר שנפגע בשריפה קשה שכילתה חלקים רבים מהיער ואף את הישוב הסמוך לאנדרטה.</p>	<p>2019</p>
<p>בני הקהילה עובדים על הנצחת שמות התורמים ושמות המונצחים בבקעת הקהילו והעלאתם לאתר האינטרנט. לשם כך מוספרו לוחות השיש השחורים. השמות יועלו לאתר האינטרנט בקרוב.</p>	<p>2019</p>
<p>המשך ההנצחה האישית והשמית על לוחות הזיכרון בבקעת ההנצחה – בעלות של \$150 לשורה.</p>	<p>שוטף</p>
<p>ציון ימי ההולדת של בני הדור הראשון באתר האינטרנט.</p>	<p>שוטף</p>

נספח ד':

פעילות שוטפת של הארגון בארץ ובתפוצות:

פעילות בארץ

- גביית דמי חבר שנתיים מחברי הארגון. נכון להיום עומדים על 200 ש"ח למשפחה גרעינית.
- תיאום טקסים ופעילויות בייד זיכרון לקדושי זגלמביה ותחזוקתו.
- הפצת חוזרי מידע בקרב חברי הקהילה על פעילות הארגון ותכניותיו. הפצתן הוחלפה בהפצת עלון זגלמביה, החל משנת 1997.
- קבלת מידע שוטף באמצעות רשימת תפוצה בדואר אלקטרוני. במקביל מופץ מידע רשמי לחברי הארגון באתר האינטרנט, שמתוחזק ומעודכן החל משנת 2008, ובקבוצת הפייסבוק של בני הקהילה 'דור שני ושלישי ליוצאי זגלמביה, פולין'.
- קיום מפגשי חברים והרמת כוסית בסמוך לראש השנה ולפסח.
- תיאום מסיבת חנוכה, החל משנת 1960.
- יצירת ושימור הקשר עם יוצאי קהילת זגלמביה בתפוצות.
- הוצאת סיורי שורשים קבוצתיים באזור זגלמביה – מסעות לבני נוער ולמבוגרים, בהם משתתפים נציגי הארגון לדורותיהם מהארץ ומהתפוצות.
- חלוקת מלגות לבני נוער בני דור שלישי ורביעי על כתיבת עבודות בנושא השואה.
- ועדת תרבות המטפלת בקביעת מפגשים, הרצאות וסרטים לחברי הארגון ובארגון הסיורים לפולין.
- ארגון כנסים עולמיים ליהודי זגלמביה שמתקיים בישראל – כנסי דורות - מאי 1979 – מפגש ראשון - שהוביל לשת"פ בין יוצאי זגלמביה בארץ ובתפוצות.
- אפריל 1988 – מפגש שני - שכלל את חניכת האנדרטה ביער בן שמן
- חול המועד סוכות, 16-19 באוקטובר 2000 - מפגש שלישי - כנס דורות.²⁰⁵
- מאי 2005 – כנס בסימן 60 שנה לשחרור - מפגש רביעי.²⁰⁶
- מסיבת פורים שנתית לבני שלושת הדורות, משנת 2000.
- אירוח משלחות של נכבדים מפולין, כראשי ערים.

²⁰⁵ תכנית הכנס בתוך: עלון זגלמביה, 7 (2000), עמ' 5.

רשמים מהכנס בתוך: עלון זגלמביה, 8 (2001), עמ' 5.

²⁰⁶ תכנית המפגשים בתוך: עלון זגלמביה, 16 (2005), עמ' 3.

רשמים מהמפגשים בתוך: עלון זגלמביה, 17 (2005), עמ' 2 - 4.

- אירוח משלחות בני נוער מפולין, המשמשים כשגרירים של רצון טוב עם חזרתם לפולין .
- פרסום פטירתם של בני הדור הראשון באתר האינטרנט ובעלון זגלמביה.
- ציון ימי ההולדת של בני הדור הראשון באתר האינטרנט.
- ביקורים משותפים ליוצאי הקהילה במוזיאון החדש יד ושם.
- פעילויות משותפות רבות כדי להדק הקשר בין בני הדור השני והשלישי והרביעי עם בני הדור הראשון, בכללן קמפיין הוקרה לדור הראשון²⁰⁷, סיורי לילה בירושלים, ביקורים במוזיאון יד ושם, סיור באזור יערות בן שמן לפני טקס הנטיעות בט"ו בשבט באתר.
- תיעוד הסיפורים האישיים של בני הדור הראשון, כולל צילום עדויות בוידאו, בשיתוף עם עיריית תל אביב ויד ושם.
- תרומות סמליות לשם קירוב לבבות למחלקות ילדים המאושפזים בבתי חולים כגון עוגה גדולה ויפה לחנוכה, כמו ביה"ח דנה וביה"ח שניידר.
- 'קפה זגלמביה' – מפגשי הדור השני והשלישי בימי שני הראשון בחודש במועדון בתל אביב משנת 2009.
- מענה לפניות חברי הקהילה באיתור שורשים ומידע משפחתי.
- בשנת 2016 נוסף מדור לחיפושי קרובים גם באתר האינטרנט של הקהילה.
- בשנת 2018 הוקמה קבוצת מחקר להעמקת שורשי משפחות בהובלת איציק אופלר וחיים דקל, בני הדור השני.

פעילות בתפוצות

- הנצחה ברחבי זגלמביה.
- שיפוץ, שימור ואחזקת האתרים היהודיים בזגלמביה (בתי קברות, אנדרטאות וכו').
- מיפוי מצבות בבתי קברות ברחבי זגלמביה והכנת אינדקסי שמות.
- לאחרונה במסגרת זו הוקם אתר אינטרנט לבית העלמין בצ'לדז' הממפה את המצבות בהתאם לכיתוב.²⁰⁸
- תיעוד הסיפורים האישיים של בני הדור הראשון, כולל צילום עדויות בוידאו.
- מפגשים של יוצאי הגימנסיה על שם פירסטנברג אשר בבנדין.

²⁰⁷ "הוקרה לבני דור הניצולים", בתוך: **עלון זגלמביה**, 18 (2006), עמ' 6.

דברי יו"ר הארגון, בתוך: **עלון זגלמביה**, 19 (2006), עמ' 2.

²⁰⁸ "פרויקט חדש – אתר אינטרנט ייעודי לבית העלמים בצ'לדז'", בתוך: **עלון זגלמביה**, 46 (2020), עמ' 18.

נספח ה': תמונות ממפגשים עם אנשי הקהילה

מימין לשמאל: מר מנחם ליאור ז"ל, אני ומר אברהם גרין ז"ל.
צולם: יוני 2015

מימין לשמאל: אני, מר אברהם גרין ז"ל, ביתו ענת, מר מנחם ליאור ז"ל
ורעייתו הנקה. צולם: יוני 2015

האדריכלית מרילה פדר ואני. צולם: יולי 2015